

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Qurbanlı Mirhüseyn Əzizəğa oğlu

“KƏND TƏSƏRRÜFATININ MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ ONUN
AUDİTİNİN APARILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma: İstehsal sferasında Mühasibat uçotu və audit

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. Namazova C.B.

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dos. Daşdəmirov Ə.İ.

Kafedra müdiri

Prof. Səbzəliyev S.M.

**Kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi və onun auditinin
aparılması istiqamətləri**

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I FƏSİL ÖLKƏ İQTİSADİYYATINDA KƏND TƏSƏRRÜFATININ ROLU.....	8
1.1. İstisadiyyatın inkişafında kənd təsərrüfatının əhəmiyyəti xüsusiyyətləri.....	8
1.2. Kənd təsərrüfatının inkişafında aqrar sənaye komplekslərinin rolu və vəzifələri.....	15
1.3. Kənd təsərrüfatında torpaq resursları və onlardan istifadənin səmərəliliyi.....	25
II FƏSİL KƏND TƏSƏRRÜFATINA MALİYYƏ QOYULUŞU VƏ ƏSAS İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİN TƏHLİLİ.....	32
2.1. Kənd təsərrüfatının inkişafında maddi-texniki və digər əsas göstəricilərin təhlili.....	32
2.2. Kənd təsərrüfatına investisiya və maliyyə qoyuluşları.....	51
2.3. Kənd təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqi və innovasiya.....	60
III FƏSİL KƏND TƏSƏRRÜFATININ MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏ-SİNİN TƏHLİLİ VƏ AUDİTİNİN APARILMASI.....	68
3.1. Kənd təsərrüfatında əsas istehsal sahələri üzrə maliyyə nəticələrinin təhlili.....	68
3.2. Aqrar sahənin investisiyalaşmasının təhlili və onun təkmilləşdirilməsi.....	82
3.3. Aqrar sferada auditin aparılması metodikası və əsas istiqamətləri.....	93
Nəticə və təkliflər.....	103
Ədəbiyyat siyahısı.....	114

GİRİŞ

Mexanizmin aktuallığı.

Bazar münasibətləri şəraitində ölkə iqtisadiyyatının mühüm sahəsi kimi kənd təsərrüfatı, onun sahəsi olan bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının artırılmasında, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, eləcə də təbii rüsurslardan səmərəli istifadə olunmasından və regionların sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir dövlətin inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı olmadan onun iqtisadi yüksəlişi ola bilməz. Eyni zamanda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi təkcə iqtisadi vəzifə deyil, həm də siyasi və sosial iqtisadi vəzifə kimi qiymətləndirilməlidir. Hazırda ölkəmizdə kənd təsərrüfatının sürətli və dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün mükəmməl aqrar siyasət mövcuddur. Aqrar sahədə bu siyasətin aparılmasının əsas məqsədi kənd təsərrüfatının hərəkətli inkişafını, istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyət, sahibkarlıq fəaliyyətini daha da inkişaf etdirməkdən, əhalinin ərzaq məhsullarına, emal sənayesinin isə xammala olan tələbatını təmin etməkdən ibarətdir. Belə məqsədə nail olmaq üçün kənd təsərrüfatında istehsal münasibətlərinin əsasını təşkil edən torpaq və əmlakın özəlləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etdi. Respublikamızda kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli torpaq-iqlim şəraitinin, zəngin təbii sərvətlərinin, kifayət qədər enerji ehtiyatlarının və əmək resurslarının, habelə yüksək istehsalı kadr potensialının olmasına baxmayaraq, keçən əsrin sonları kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı xeyli aşağı düşmüşdür. Bütün bunları nəzərə alaraq dövlət iqtisadiyyatın bütün sahələrində xüsusilə də aqrar sahədə istehsalatların həyata keçirilməsinə start verilmişdir.

Dövlət tərəfindən son illər ardıcıl olaraq qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları”nda hazırlanmış müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatının bir çox sahələrində məhsul istehsalının xeyli artmasına, iqtisadi strukturların inkişaf etməsinə, səmərəli təsərrüfat formalarının yaradılmasına, getdikcə artan əhalinin

kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatının və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, kənd təsərrüfatında rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalına, ümumilikdə aqrar sahənin inkişaf dinamikasının təmin edilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün onun bütün sahələrinin maliyyələşdirilməsi, onlara investisiya axınının yönəldilməsi, dövlət dəstəyinin verilməsi və kənd təsərrüfatının inkişafı üçün sahibkarlara subsidiyaların verilməsi, vergi və gömrük ödənişlərindən azad edilməsi bu sahədə həyata keçirilən çox böyük tədbirlərdir. Bununla belə ərzaq təhlükəsizliyinin etibarlı təmin edilməsini nəzərə alan ölkə Prezidenti 12 yanvar 2015-ci il tarixli Sərəncamı ilə 2015-ci il "Kənd təsərrüfatı ili" elan etmişdir. Dövlət bir çox kompleks tədbirlər sisteminin ardıcıl olaraq həyata keçirilməsi ilə yanaşı stimullaşdırma vasitələrinin rolunun artırılmasını və onların təkmilləşdirilməsini irəli sürmüşdür. Belə kompleks tədbirlər sisteminin həyata küçürilməsinin maliyyələşdirilməsi və onların auditinin aparılması, onlardan əldə edilən sxemlərin düzgün qiymətləndirilməsinə kömək edir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi.

Dövlətin aqrar sahəyə münasibətdə tutduğu mövqenin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, intensiv inkişafın regional aspektlərinin araşdırılması, aqrar sahibkarlığın dəstəklənməsinin optimal səviyyəsinin təyin edilməsi kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşməsinin əlverişli mühitinin perspektiv parametrlərinin müəyyənəşdirilməsi baxımından həlli vacib məsələlərdəndir. Kənd təsərrüfatı və Milli iqtisadiyyatın digər sahələri arasında münasibətlərin səmərəliliyinin mühüm şərti investisiyaların elmtutumlu sahələrə cəlb edilməsi isə həmin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətidir. Kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi bu sahədə daha çox məhsul istehsalına nail olmaqla xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşmasında aparıcı rol oynamaq imkanına malikdir. Azərbaycanın iqtisadçı alimlərinin bu problemə yanaşmaları kənd təsərrüfatında maliyyələşmə məsələləri və intensiv inkişafın iqtisadi məsələlərinin həllində mühüm mərhələ olmuşdur. Bu problemlə bağlı Z.Ə.Səmədzadə, Ş.M. Muradov, Ə.X.Nuriyev, Ə.Ç.Verdiyev,

Ə.C.Qasımov, E.R.Qasımov, E.R.İbrahimov, B.X.Ataşov, M.Ə.Əhmədov, E.A.Quliyev, V.H.Abbasov, M.A.İbrahimov, eləcə də xarici ölkə iqtisadçıları Qryadov S.N., Medennikov E.E., Moroz O.V., Popov N.A., Serova E.V., Firsova E.A və digər alimlərin tədqiqatlarını göstərə bilərik.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri.

Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahələrindən olan kənd təsərrüfatının dinamik inkişafı və aqrar islahatların dərinləşməsi dövründə, aqrar sahənin maliyyələşməsi, bu sahədə intensiv inkişafın iqtisadi problemləri ilə əlaqədar kompleks tədqiqatlara ciddi ehtiyac vardır. Bu istiqamətdə tədqiqatlarını daha geniş əhatəli və kompleks sürətdə aparılması zərurəti yaranır. Magistr dissertasiyasında tədqiqatın məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- iqtisadiyyatın inkişafında kənd təsərrüfatının əhəmiyyəti və xüsusiyyətləri,
- kənd təsərrüfatının inkişafında aqrar sənaye komplekslərinin rolu və vəzifələri,
- kənd təsərrüfatında torpaq resursları və onlardan istifadənin səmərəliliyi,
- Kənd təsərrüfatının inkişafında maddi-texniki və digər əsas istehsal göstəricilərinin təhlili,
- kənd təsərrüfatında investisiya və maliyyə qoyuluşlarının təhlili,
- kənd təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqi və innovasiya,
- kənd təsərrüfatında əsas istehsal sahələri üzrə maliyyə nəticələrinin təhlili,
- Aqrar sahənin investisiyalaşmasının təhlili və onun təkmilləşdirilməsi,
- Aqrar sferada operativ təhlilin və auditin aparılması metodikasının əsas istiqamətləri.

Tədqiqatın predmeti və obyektləri.

Yerinə yetirilmiş magistr dissertasiyasının predmeti Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas qeyri-neft sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi və onun auditinin aparılmasının əsas istiqamətləri hesab olunur.

Tədqiqatın həkəri və metodoloji əsası.

Magistr dissertasiya kimi işinin nəzəri əsasını iqtisadçı alimlərin kənd təsərrüfatında iqtisadi münasibətlərin inkişafında, onların maliyyələşməsinə və maliyyələşmə mənbələrinə, onların təhlilinə aid nəzəri müddəalar və tövsiyələr, mövzuya aid Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və Sərəncamları, həmçinin respublika hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlar, eləcə də sosial-iqtisadi inkişafıba bağlı dövlət proqramları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

Dövlət tərəfindən son illər ardıcıl olaraq qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları”nda hazırlanmış müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatının bir çox sahələrində məhsul istehsalının xeyli artmasına, iqtisadi strukturların inkişaf etməsinə, səmərəli təsərrüfat formalarının yaradılmasına, getdikcə artan əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatının və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, kənd təsərrüfatında əmtəəlik və rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalına, ümumilikdə aqrar sahənin inkişaf dinamikası təmin edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Kənd təsərrüfatı sahələrinin maliyyələşdirilməsi və onun auditinin aparılmasının əsas istiqamətlərini təhlil edərkən aşağıdakı elmi yenilikləri diqqətinizə çatdırırıq.

- əhalinin müxtəlif təbəqələrinin ərzaq resurslarına dövlət təminatına nail olmaq üçün potensionist tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- kənd təsərrüfatı istehsalı, saxlanması, emalı və bölgü sistemində əmək resurslarının optimal balansının təmin edilməsi;

- ASK sahələrinin inkişaf və təchizatının təmin olunmasında dövlət himayədarlığının formalaşdırılması;

- torpaq kadastrının mahiyyəti araşdırılmış, torpaqların keyfiyyət və iqtisadi cəhətcə qiymətləndirilməsi metodikası təkmilləşdirilmiş, onların tətbiqinə dair təkliflər irəli sürülmüşdür.

- kadastr materialları əsasında müxtəlif bitkilər altında torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanlarını müəyyən etmək üçün yeni üsul işlənilmiş, torpağın potensial məhsuldarlıq imkanı onun iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə

edən göstəricilər sisteminə daxil edilmişdir;

- torpaqların meliorativ vəziyyətinə təsir edən amillər xarakterizə edilmiş, bu vəziyyətin yaxşılaşdırılması barədə müvafiq tövsiyələr və təkliflər irəli sürülmüşdür;

- rəqabətdavamlı aqrar istehsalın inkişafı istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş, intensiv inkişafda innovasiya amilinin aparıcı rolu, proses və məhsul innovasiyalarının vəhədtinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır;

- aqrar sahədə intensiv inkişafın maliyyə kredit sisteminin təkmilləşdirilməsi imkanları aşkar edilmiş, onların genişləndirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi hesabına onun inkişafı istiqamətində istifadə olunmamış ehtiyat mənbələri müəyyənləşdirilmişdir;

- investisiya cəlbediciliyini xarakterizə edən göstəricilər sistemi dəqiqləşdirilmiş, aqrar sahədə investisiya və innovasiya siyasətinin birgə formalaşması zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

İşin praktiki əhəmiyyəti.

Magistr dissertasiya işində irəli sürülən nəzəri-metodoloji müddəalar, əsaslandırılan təklif və tövsiyələr baza münasibətlərinin formalaşmasının növbəti mərhələsində kənd təsərrüfatı sahəsində maliyyələşdirilməsinin vacibliyindən və bu sahənin auditinin aparılmasının əsas istiqamətlərindən bəhs edərkən bu problemlərin həllində istifadə oluna bilər.

İşin quruluşu və həcmi.

Magistr dissertasiyası giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər bölmələrindən ibarətdir. İşin sonunda tədqiqat zamanı istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı verilmişdir.

I FƏSİL

ÖLKƏ İQTISADİYYATINDA KƏND TƏSƏRRÜFATININ ROLU

1.1. İqtisadiyyatın inkişafında kənd təsərrüfatının əhəmiyyəti və xüsusiyyətləri

Kənd təsərrüfatı Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının ən vacib sahələrindən biridir. Kənd təsərrüfatı əhali üçün ərzaq məhsulları, emal sənayesi üçün xammal istehsal edir, cəmiyyətin sosial-mədəni və digər tələbatlarını təmin edir. Xalq istehlakı mallarının 75%-ə qədəri kənd təsərrüfatının hesabına ödənilir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, 2009-cü ildə ümumi daxili məhsulun həcmində kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi 1995-ci illə müqayisədə 25,3%-dən 6,4%-ə qədər azalsa da, məşğul əhalinin xüsusi çəkisi 30,8%-dən 38,4%-ə qədər artmışdır. Müqayisə olunan dövrdə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların tərkibində kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi 12,9%-dən 3,5-ə qədər artmışdır.

Kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsi əhalinin yaşayış səviyyəsinin, qidalanmasının həcmi və strukturunu, adambaşına düşən gəliri əmtəə və xidmətlərin istehlakını, əhalinin sosial şəraitini müəyyən etdiyindən bu sahəyə daimi dövlət qayğısı göstərilir.

Bildiyimiz kimi Azərbaycanın kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın başqa sahələri üçün vacib xammal bazası hesab olunur. Ölkənin milli gəlirinin formalaşmasında da kənd təsərrüfatının rolu böyükdür, hal-hazırda kənd təsərrüfatının inkişaf tempindən iqtisadiyyatın emal, xidmət, ticarət və s. sahələrinin inkişafı da çox asılıdır. Yeni yaranan dəyərin ən çox hissəsi kənd təsərrüfatı istehsalında yaranır. Bütün bunlarla yanaşı kənd təsərrüfatı ölkənin maddi resurslarının ən böyük istehlakçısı hesab olunur. Bu maddi resurslar sırasına traktorlar, kombaynlar, yük avtomobilləri, yanacaq, sürtgü materialları, mineral gübrələr və s. məhsullar aiddir.

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, il ərzində kənd təsərrüfatında min tonlarla avtomobil benzini, dizel yanacağı və mineral gübrələr istehlak olunur.

İqtisadiyyatın bütün sahələrində 2015-ci ilə mövcud olan əsas istehsal fondlarının 6,3 %-dən çoxu kənd təsərrüfatının payına düşür.

Respublika əhalisinin 45,9%-ə qədəri kənddə məskunlaşmışdır. Respublikada mövcud olan əmək qabiliyyətli əhalinin isə 40%-ə qədəri, cəmi məşğul əhalinin isə 38,4%-i kənd əhalisinin payına düşür.

Statistik məlumatlarda qeyd olunur ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal etmək üçün əkinə yararlı torpaqların 1,7 milyon hektarı əkinçilik məqsədi üçün istifadə olunur. Kənd təsərrüfatı nəinki iqtisadiyyatın ayrıca bir sahəsi kimi yüksək xüsusi çəkiyə malik olmaqla yanaşı, həm də ölkə əhalisinin yaşayış mənbəyini təşkil edir. Burada xalqımızın mənəvi bazası formalaşır, milli psixologiyası və tarixi yaddaşı yaşayır. Kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində son illərdə əldə olunmuş nailiyyətlərə baxmayaraq, adambaşına tələb olunan ərzaq məhsullarının istehlak səviyyəsi hələ də tam ödənilir. Bəzi istehlak sahələrində isə istehlak norması idxal məhsulları hesabına ödənilir, məsələn: respublikada hər adambaşına düşən ət və ət məhsullarının norması 70 kq-a qədər olduğu halda, faktiki olaraq bu istehlak ayrı-ayrı dövrlərdə 25-35 kq-a çatır. Respublikada çörək məhsullarına, toyuq yumurtasına, meyvə və tərəvəzə olan tələbat istehlak normasına yaxındır. Ölkədən xarici bazara ildə külli miqdarda meyvə və tərəvəz məhsulları, kartof və s. ixrac olunmasına baxmayaraq adambaşına düşən milli istehsal səviyyəsi aşağı olmaqda davam edir. Bunun əsas səbəblərindən biri kənd təsərrüfatında maddi-texniki təchizatın və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı səviyyədə olması ilə izah olunur.

Məlumdur ki, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində olduğu kimi kənd təsərrüfatında da ümumi iqtisadi qanunlar fəaliyyət göstərir. Ancaq bu qanunlar sahənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq tətbiq olunmalıdır. Kənd təsərrüfatı istehsalının ən fərqləndirici cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, burada əsas istehsal vasitəsi kimi torpaqdan istifadə olunur. Digər istehsal vasitələrindən fərqli olaraq torpaq aşınmır, ancaq ondan düzgün istifadə etdikdə öz keyfiyyət parametrlərini saxlaya bilər. Bütövlükdə kənd təsərrüfatında istehsal vasitəsi rolunda canlı orqanizmlər çıxış edir. Bunlara heyvanlar və bitkilər əlmi aiddir.

Bunların hər ikisi bioloji qanunlar əsasında inkişaf edir. Təkrar istehsalın iqtisadi prosesləri canlı orqanizmlərin təbii inkişaf prosesi ilə üst-üstə düşür. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı böyük əraziləri əhatə etməklə müxtəlif iqlim şəraitlərində həyata keçirilir. Kənd təsərrüfatında son nəticələr çox vaxt istehsalata yönəldilən resursların kəmiyyət və keyfiyyətindən asılı olmur. Son nəticələr çox vaxt konkret təbii şəraitlərdən asılıdır. Kənd təsərrüfatı istehsalının ərazilər üzrə yerləşdirilməsi həm istehsal olunan məhsulların daşınma həcmlərinin böyüklüyündən asılı olaraq, eyni zamanda bu sahədə istifadə olunacaq, texnika və material resurslarının da həcmələrini müəyyən edir.

Məlumdur ki, kənd təsərrüfatının vacib xüsusiyyətlərindən biri odur ki, burada yaradılan məhsullar növbəti istehsal mərhələlərində istifadə olunur. Kənd təsərrüfatında istehsal vasitələri kimi toxum və əkin materiallarından, yemlərdən və hətta məhsuldar mal-qaranın baş sayının bərpa olunması üçün baş sayının bir hissəsindən istifadə edilir. Bütün bunlar əlavə material resursları tələb edir. Digər tərəfdən kənd təsərrüfatı istehsalı üçün binalar və kənd təsərrüfatı əhəmiyyətli binaların tikilməsi üçün əlavə xərclər tələb olunur. Məsələn: belə tikililərə mal-qara üçün tövlələr, yem saxlamaq üçün binalar, toxum və əkin materialları üçün saxlama kameraları aiddir.

Bildiyimiz kimi kənd təsərrüfatı istehsalının vacib cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, iş vaxtı müddəti məhsul istehsalı dövrü ilə üst-üstə düşmür, istehsal dövrlərinin və iş vaxtlarının üst-üstə düşməməsi kənd təsərrüfatı istehsalının mövsümlüüyü ilə müəyyən olunur. Kənd təsərrüfatında mövsümlülük istehsalın təşkilini, texnikadan, əmək resurslarından səmərəli istifadə olunmasına və son hesabda bütövlükdə bu sahənin səmərəliliyinə ciddi təsir göstərir. Əmək bölgüsü və bununla əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatı istehsalında ixtisaslaşma emal sənayesi və digər sahələrdəkindən fərqli olaraq baş verir. Kənd təsərrüfatında torpaq, əmək və material resurslarından rəşional istifadə etmək məqsədilə bitkiçik ilə heyvandarlıq sahələrinin optimal əlaqələndirilməsi və buna müvafiq olaraq yardımçı təsərrüfatların inkişaf etdirilməsi vacibdir. Kənd təsərrüfatında ictimai əmək bölgüsünün təkmilləşdirilməsi zamanı konkret ərazilərdə spesifik şəraitlər

nəzərə alınmalıdır.

Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatının vacib cəhətlərindən biri də texnikadan istifadə şəraiti və istifadənin səviyyəsindəki müxtəlifliklərdir.

Bu sahənin enerji resurslarına olan ümumi tələbatı sənaye sahələri ilə müqayisədə daha çoxdur.

İqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatında əməyin təşkili prosesləri bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrində də bir-birindən fərqlənir. Burada çalışanlar sənayedə olduğu kimi daim iş yerlərinə malik deyildirlər. İlin ayrı-ayrı vaxtlarından asılı olaraq və istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının spesifikasiyasından asılı olaraq çölçülükdə çalışmaq fəhlələr və mexanizatorlar müxtəlif işləri icra etməyə məhkumdurlar. Mexanizatorlar müxtəlif növ işləri görmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Mexanizatorlar praktiki olaraq maşın və aqreqatlarla bağlı fəaliyyətləri həyata keçirirlərsə, tarlada işləyən fəhlələr isə toxum və əkin materiallarının hazırlanmasında bitkilərə qulluq edilməsində, yemlərin və məhsulun tədarük olunmasında iştirak etməlidirlər.

Kənd təsərrüfatının sənaye və kənd təsərrüfatı təyinatlı maddi texniki bazasının formalaşması zamanı çoxsahəli təhlillərin aparılmasının, istehsalın təşkili və idarə olunmasını, istehsal resurslarından səmərəli istifadə olunmasını təhlil etməlidir.

Bildiyimiz kimi kənd təsərrüfatının müasir istehsalının ən vacib problemlərindən biri bu sahənin səmərəliliyinin yüksəlməsindən ibarətdir. İstehsal səmərəliliyi mürəkkəb iqtisadi kateqoriya olub, kənd təsərrüfatı istehsalı müəssisələrinin fəaliyyətində iqtisadi qanunların təsirini özündə əks etdirir və bütövlükdə kənd təsərrüfatının nəticəliliyini xarakterizə edir. Kənd təsərrüfatı istehsalında iqtisadi səmərəliyi xarakterizə edərkən natural və dəyər göstəricilər sistemindən istifadə olunur.

Natural göstəricilər kimi, kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı və kənd təsərrüfatı heyvanlarının məhsuldarlığından istifadə olunur. Bəzi hallarda hər yüz hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpağa düşən istehsaldan istifadə olunur. Natural göstəricilər dəyər göstəricilərini hesablamaq üçün baza rolunu oynayır. Dəyər

göstəricilərinə aşağıdakılar aiddir:

- kənd təsərrüfatının ümumi və əmtəlik məhsulu
- ümumi və xalis gəlir,
- mənfəət və rentabellik

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu dedikdə, bir il ərzində kənd təsərrüfatında istehsal olunan bütün məhsulların dəyərlə ifadəsi başa düşülür

Kənd təsərrüfatının əmtəə məhsulu dedikdə isə kənd təsərrüfatında satılan məhsulların dəyəri nəzərdə tutulur.

Kənd təsərrüfatının ümumi gəliri ümumi məhsulla material xərcləri arasındakı fərqə bərabərdir, yəni

$$\ddot{U}G = \ddot{U}M - MX$$

Xalis gəlir isə kənd təsərrüfatının ümumi məhsuldan məhsulun maya dəyəri xərclərini çıxmaqla əldə olunur, yəni

$$XG = \ddot{U}M - MD$$

Kənd təsərrüfatında xalis gəlirin həcmi, həm də ümumi gəlirin dəyərindən əmək haqqını çıxmaqla əldə etmək olar, yəni

$$XG = \ddot{U}G - \Theta H$$

Əgər xalis gəlir ümumi məhsulun bölüşdürülməsi yolu ilə hesablanırsa, onda məhsul satışından əldə olunan pul gəlirlərindən həmin məhsulun tam maya dəyərini çıxmaqla mənfəət göstəricisini hesablamaq mümkündür, yəni:

$$M = \ddot{U}M - MD$$

Kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin ümumiləşdirilmiş iqtisadi göstəricisi rentabellikdir. Rentabellik səviyyəsini hesablamaq üçün mənfəətin maya dəyərindəki xüsusi çəkisini hesablamaq lazımdır:

$$R = \frac{M}{MD} 100\%$$

Burada $\ddot{U}M$ - ümumi məhsul

$\ddot{U}G$ - ümumi gəlir

XG - xalis gəlir

ΘH - əmək haqqı

MD - tam maya dəyəri

M - mənfəət

R - rentabellik

Bu göstəricilər həm kənd təsərrüfatının səmərəliyinin xarakteristikası zamanı, həm də ayrı-ayrı məhsul növlərinin iqtisadi səmərəliyinin müəyyənələşməsinə imkan verir.

Cədvəl 1.

Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların aqroistehsal qrupları üzrə məhsuldarlıq imkanı

Bitkilərin adı	Torpaqların keyfiyyət qrupları üzrə bitkilərin məhsuldarlıq imkanı sen/ha			
	I qrup – Yüksək keyfiyyətli torpaqlar, 100-80 bal	II qrup – Yaxşı keyfiyyətli torpaqlar, 80-61 bal	III qrup – Orta keyfiyyətli torpaqlar, 60-41 bal	IV qrup – Aşağı keyfiyyətli torpaqlar, 40-21 bal
Taxıl	70-57	56-43	42-29	28-15
Xam pambıq	30-24	23-18	17-12	11-6
Tütün	36-28	27-22	21-16	15-10
Kartof	300-240	239-180	179-123	122-105
Şəkər çuğunduru	500-405	404-305	304-205	204-105
Tərəvəz	400-325	324-245	244-165	164-85
Bostan bitkiləri	200-165	164-125	124-85	84-45
Meyvə və giləmeyvə	150-120	119-90	89-60	59-30
Üzüm	200-160	159-120	119-60	59-30
Çay	50-40	39-30	29-20	19-10

Bunun sübutu üçün aşağıda təklif etdiyimiz düsturdan istifadə etməklə torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanlarından istifadə həddini müəyyən etmək mümkündür.

$$T_{if} = \frac{M_f \cdot 100}{M_p}$$

burada: T_{if} - torpağın potensial imkanından istifadə həddi, %-lə; M_f - konkret torpaq sahəsində istehsal olunan faktiki məhsul, sen/ha; M_p - kənd təsərrüfatı bitkilərinin potensial məhsuldarlıq imkanları, sen/ha.

Hesablamalar göstərir ki, müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri üzrə torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanlarından istifadə həddi 29-65% arasında tərəddüd

edir. Yüksək keyfiyyətli torpaqların taxıl altında potensial məhsuldarlığı 7 ton/ha olduğu halda, faktiki olaraq 2,1 ton/ha istehsal olunur. Bu göstərici müvafiq olaraq pambıq altında 3,0-1,3 ton/ha-ya, kartof altında 30,0-8,8 ton/ha-ya, tərəvəz-bostan altında 40,0-12,3 ton/ha-ya bərabərdir.

Torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanlarını və bu imkanlardan mövcud istifadə səviyyəsini dəyərle ifadə etsək görərik ki, hər hektardan taxılçılıqda - 995 manat, pambıqçılıqda - 525 manat, kartofçuluqda – 8183 manat.

Cədvəl 2.

Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların keyfiyyət qrupları üzrə normativ qiymətləri

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin adı	Torpaqların keyfiyyət qrupları üzrə bitkilərin məhsuldarlıq imkanı man/ha			
	I qrup – Yüksək keyfiyyətli torpaqlar, 100-80 bal	II qrup – Yaxşı keyfiyyətli torpaqlar, 80-61 bal	III qrup – Orta keyfiyyətli torpaqlar, 60-41 bal	IV qrup – Aşağı keyfiyyətli torpaqlar, 40-21 bal
Taxıl	1421-1157	1137-873	853-588	568-305
Xam pambıq	927-742	742-556	556-371	371-185
Tütün	2052-1642	1642-1231	1231-821	821-410
Şəkər çuğunduru	2150-1742	1720-1312	1290-882	860-452
Kartof	11580-9380	9264-7064	6948-4748	4632-2432
Tərəvəz-bostan	4880-3904	3904-2977	2928-2001	1952-1025
Meyvə və giləmeyvə	4800-3904	3840-2944	2880-1984	1920-1024
Üzüm	7040-5702	5632-4294	4224-2886	2816-1478
Çay	1755-1439	1404-1088	1053-737	702-386
Keyfiyyət qrupları üzrə yekun orta qiymət	4067-3296	3254-2482	2440-1669	1627-855

1.2. Kənd təsərrüfatının inkişafında aqrar sənaye komplekslərinin rolu və vəzifələri

Müasir dövrdə kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliyi son dərəcədə milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin kompleks inkişafından asılıdır. Bu ilk növbədə kənd təsərrüfatına texnika, kənd təsərrüfatın maşınlarını yanacaq və sürtgü materialları, kimyəvi dərmanlar, mineral gübrələr, tikinti materialları, nəqliyyat vasitələri və s. göndərən sahələrin inkişafından daha çox asılıdır. Kənd təsərrüfatının inkişafının dinamikası və tempi kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələrini istehsal edən sahələrdən də asılıdır. Bundan başqa kənd təsərrüfatının inkişafı kənd təsərrüfatı müəssisələrinə xidmət göstərən istehsaldan və digər sahələrin fəaliyyətindən də asılıdır. Bu ilk növbədə kənd təsərrüfatı texnikasının təmiri üzrə sahələrə, kənd təsərrüfatı obyektlərini tikən sahələrə, kənd təsərrüfatını istehsal vasitələri ilə təchiz edən sahələrə, material və məhsulların daşınmasını həyata keçirən sahələrə və s. aiddir.

Kənd təsərrüfatında yüksək məhsuldarlığın əldə edilməsi üçün kənd təsərrüfatı xammal materiallarından səmərəli istifadə olunmasında vacib rol oynayan yeyinti və yüngül sənaye sahələri və bu sahələrin səmərəliyi də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bunun üçün milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində ixtisaslaşmanın getdikcə dərinləşməsi yuxarıda sadalanan sahələr arasında əlaqələri daha da sıxlaşdırmışdır. Bütün bu dediklərimizdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ASK kənd təsərrüfatının inkişafına və istehsalına xidmət göstərən, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakçıya çatdıran milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin məcmusundan ibarətdir. ASK-nın baş vəzifəsi əhalinin arzaq məhsullarına və istehlak mallarına olan tələbatını ödəməkdən ibarətdir. ASK milli iqtisadiyyatın ən böyük alt kompleksi hesab olunur. Bu kompleksin fəaliyyəti və formalaşması daha çox 1970-ci illərdə kənd təsərrüfatı sahələrinin maddi texniki bazasının möhkəmlənməsi və elmi nəzəri və sosial- iqtisadi inkişafının çoxşahəli inkişafı səviyyəsinə qalxması ilə müəyyən edilir. ASK-ın son məhsulunun əldə edilməsi üçün birbaşa yaxud da

70-dən çox fəaliyyət sahələri iştirak edir. ASK özündə üç əsas sferanı əhatə edir.

Bunlardan birinci sfera ASK-ın istehsal vasitələri ilə hətta kənd təsərrüfatına istehsal texniki xidmət göstərən sahələri özündə birləşdirir. Bu sferaya kənd təsərrüfatı maşınları, traktorları və ərzaq maşınqayırması, mikrobiologiya sənayesi, aqrar sənaye kompleksində əsaslı tikinti sahələrini özündə birləşdirən istehsal sferaları aiddir.

ASK birinci sferasını özündə əks etdirən sahələr kənd təsərrüfatı istehsalının müxtəlif resurslarla təmin edilməsini istehsalın sənayeləşməsi üçün maddi baza yaradılmasını, emal sənayesi sahələrində isə texniki tərəqqini inkişaf etdirməklə kompleksin bütün sahələrinin normal fəaliyyətini təmin edir.

ASK-ın ikinci sferasına kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisə və təşkilatlar aiddir. İlk növbədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını kəndli təsərrüfatları, kollektiv kənd təsərrüfatı müəssisələri, kooperativlər, fərdi ailə təsərrüfatları, birgə və icarə kənd təsərrüfatı müəssisələri həyata keçirir. Kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən kolxoz və sovxozların özəlləşdirilməsindən sonra ölkəmizdə fərdi sahibkarlıq fəaliyyətləri genişlənməmişdir. 2009-cu ilin statistik məlumatlarına görə respublikamızda 860 mindən çox fərdi ailə kəndli təsərrüfatları, 2392-ə qədər kənd təsərrüfat müəssisələri və 2570-dən artıq müxtəlif fərdi sahibkarlıq təsərrüfatları, icarə və kooperativ müəssisələri fəaliyyət göstərir. Kənd təsərrüfatında aparılan özəlləşmədən sonra istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının 95% - dən çoxu özəl bölmənin payına düşür.

ASK-ın üçüncü sferasına kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən, tədarük edən və istehlakçılara çatdıran fəaliyyət sahələri aiddir. Bu sfera özündə 20-yə qədər pambıq təmizləmə zavodunu, 48-ə yaxın konserv müəssisələrini, 70 - dən çox ət və süd emalı müəssisələrini, 50-ə qədər şərabçılıq müəssisələrini, 7 ədəd tütün fermentasiya və tütün kombinatını, 14-ə qədər çay emalı müəssisəsini və bir neçə yağ-piy kombinatı və s. özündə birləşdirir.

Qeyd edək ki, ASK-ın üçüncü sferası kənd təsərrüfatı məhsullarının ilkin emalını, təkrar emalını və hazır məhsulun istehlakçıya çatdırılması üzrə fəaliyyətləri özündə birləşdirir. Ölkə əhalisinin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan

tələbatının ödənilmə səviyyəsi ASK-ın və xüsusilə də bu üç sferanın sistemli inkişafından daha çox asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, ASK-da da bəzi problemlər yaranmışdır. ASK-ın formalaşmasının əsasını aqrar sənaye inteqrasiyası təşkil edir. Aqrar sənaye inteqrasiyası dedikdə, kənd təsərrüfatının çoxsahəli fəaliyyətlərinin digər sahələri ilə istehsal və iqtisadi əlaqələrinin güclənməsi prosesi başa düşülür. Aqrar sənaye inteqrasiyası öz növbəsində məhsuldar qüvvələrin inkişafının və ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsinin nəticəsi kimi qəbul olunur.

İndiki dövrdə ASK sahələrinin əsas vəzifəsi son məhsul istehsalının artırılmasından və məhsul istehsalına çəkilən xərclərin azaldılmasından ibarətdir. Kənd təsərrüfatında son məhsul olaraq kənd təsərrüfatından kənara istehlak üçün, yaxud emal üçün satılan məhsul başa düşülür.

Bildiyimiz kimi sahədaxili məhsul dövriyyəsi sən məhsula aid edilmir. Bu şəraitdə belə məhsullar aralıq məhsul adlanır. Sənaye emalından keçməyən və əhali istehlakına yönəldilən kənd təsərrüfatı məhsullarının hamısı ASK-ın son məhsuluna aid edilir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı öz növbəsində emal sənayesi üçün xammal mənbəyi rolunu oynayaraq, bütün bu fəaliyyətin nəticələri isə sahələrarası balansda öz əksini tapır. Öz növbəsində kənd təsərrüfatı istehsalının son nəticələri ASK səviyyəsində aralıq məhsullar hesab olunur. Bütövlükdə ASK-ın səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün təkcə kənd təsərrüfatının fəaliyyəti kifayət deyildir. Kompleksin səmərəliliyi son məhsulun istehlakçılara çatdırılmasında iştirak edən bütün sahələrin fəaliyyətindən asılıdır. ASK-ın son məhsulu adətən bir ildə şəxsi və istehsal istehlakına yönəldilən məhsulların həcmi ilə müəyyən olunur. Natural formada son məhsul aşağıdakılardan ibarətdir:

- birbaşa əhalinin istehlakına yönəldilən kənd təsərrüfatı məhsulları;
- kənd təsərrüfatı xammallarından əldə olunan istehlak məmulatları;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının emal olunmasından əldə olunan məhsullar;
- ASK-ın birinci sferasının kənd təsərrüfatına və digər sahələrə göndərdiyi məhsullar.

Bildiyimiz kimi ASK-ın son məhsulunun strukturu dedikdə, dəyər ifadəsində ayrı-ayrı sahələrin məhsulunun ASK-ın ümumi məhsuldakı xüsusi çəkisi ilə müəyyən olunur. Son məhsulun strukturunun dəyişməsi ASK sahələrinin konkret məhsul və xidmətlərinin artıb-azalması ilə dəyişir. ASK-ın inkişafının ən vacib şərtlərindən biri, son məhsulun əldə olunması üçün çalışan bütün iştirakçı tərəflərin maddi maraqlarının təmin olunmasından ibarətdir. Bu tələblərin yerinə yetirilməsi ASK sahələrinin bazar münasibətləri şəraiti dövründə daha da aktuallığa malikdir. ASK sahələrinin maddi maraqlarının təmin olunmaması ikinci və üçüncü sferalar üçün nəzərdə tutulan maddi resurslar, texniki avadanlıqlar və digər istehsal vasitələri ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiyməti arasındakı qiymət paritetlərinin pozulması ilə biruzə verir. ASK-da istehsal və sahələrin iqtisadi səmərəliliyi konkret sferaların fəaliyyətinin son nəticələrini və səviyyəsini əks etdirən iqtisadi göstəricilər sistemi ilə müəyyən edilir. ASK-ın bütövlükdə əsas səmərəlilik göstəricisi kimi ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının hər adam başına düşən istehsal həcmi götürülə bilər. Başqa sözlə bu səviyyəyə nail olunması ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına yə üngül və yeyinti sənayesinin kənd təsərrüfatı xammalları ilə təmin olunma səviyyəsindən asılıdır. ASK-ın səmərəliliyinin xarakteristikası üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə oluna bilər:

1. Hər orta illik işçiyə düşən son məhsulun dəyəri və yaxud hər işçiyə düşən ümumi məhsulun dəyəri, konkret formada isə əmək məhsuldarlığı;
2. Hər manat istehsal xərclərinə düşən son məhsulun və əsas istehsal fondlarının dəyəri.

Məlumdur ki, ASK sahələrinin fəaliyyəti yüksək səmərəliyi ilə fərqlənirlər. Belə ki, bütövlükdə milli iqtisadiyyat üzrə əsas istehsal fondlarının dəyərində yeni yaradılmış məhsulun xüsusi çəkisi 20% təşkil edirsə, ASK üzrə bu göstərici 30%-dən çoxdur. Adambaşına düşən yeni yaradılmış məhsul ASK-da milli iqtisadiyyat səviyyəsindəki eyni göstəricilər ilə müqayisədə 8-10%-ə qədər artıqdır. ASK-ın səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə aralıq məhsullarla son məhsul arasında müvafiq nisbət gözlənməlidir. Bunun üçün ASK-ın bütün sahə və istehsal sferalarında proporsional və balanslaşdırılmış inkişafı təmin etmək sənaye

komplekslərinin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək, son məhsulun əldə edilməsində maddi marağı təmin etmək çox vacibdir. ASK-da sosial səmərəliliyin təmin edilməsi hər sferanın, sahənin və konkret istehsal obyektlərində çalışan insanların normal iş şəraitinin təmin olunması ilə sıx bağlıdır. Bu şərtlərə əməl edilməsi istehsalatda baş verən qəzaların azaldılması, xəstələnmə hallarının minimuma endirilməsi və bütövlükdə əmək resurslarından istifadənin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Azərbaycanın müasir inkişaf səviyyəsi ASK-ə aid olan sahələrdə kadrların təkrar istehsalına, əməyin sosial şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, sosial mədəni obyektlərinin tikintisinə geniş imkanlar yaratmaq şansına malikdir. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində 1990-ci ildən başlayaraq ASK işçilərinin sosial həyat şəraiti və istirahətində geriləmələr müşahidə olunmuşdur. Kənd ərazilərində yaşayış binalarının tikintisi, məktəbəqədər və ümumi təhsil məktəblərinin tikintisinə ayrılan vəsaitlər çox cüzi olmuşdur.

Tədqiqatdan əldə olunan nəticəyə əsasən ASK-da istehsal olunan son məhsulların xarakterinə görə bu kompleksi ərzaq və qeyri-ərzaq yarımkomplekslərinə bölmək olar. 2010-2015-ci illər ərzində aqrar sahəyə yönəldilən maddi-texniki resursların həcmi artmış, sosial-inkişaf proqramlarının reallaşdırılmasına başlanmışdır. ASK-ın əsas hissəsi ərzaq yarımkompleksinin payına düşür. Sahə əlamətlərinə görə bu kompleks bitkiçilik və heyvandarlıq yarımkomplekslərinə bölünür. Ərzaq yarımkompleksində taxılçılıq, meyvəçilik, tərəvəzçilik, ətçilik, südçülük, yağ-piy, balıqçılıq və digər məhsul yarımkompleksləri fəaliyyət göstərir. Qeyri-ərzaq kompleksinin tərkibinə isə pambıqçılıq, tütünçülük, ipəkçilik, ayaqqabı, gön dəri və s. yarımkompleksləri aiddir.

Bildiyimiz kimi ASK-ın məhsul yarımkompleksləri güclü istehsal potensialına malikdir. Bu yarımkomplekslər hər bir konkret regionun istehsal istiqamətlərini müəyyən edir. Belə ki, pambıq yarımkompleksi, Aran iqtisadi rayonunun pambıq istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfatlarını, pambıq təmizləmə zavodlarını əhatə etməklə yanaşı pambıqçılıq təsərrüfatlarını pambıq toxumları ilə

təmin edir. Heyvandarlıq sahələrini isə bir sıra pambıq məhsullarından alınan yemlərlə təmin edir. Meyvə tərəvəz yarımkompleksi əsasən Quba-Xaçmaz və Lənkəran-Astara iqtisadi rayonlarında meyvə-tərəvəz istehsalçılarının bir çox məhsullarının konserv sənayesində emalını həyata keçirməklə yanaşı meyvə-tərəvəzin bir hissəsini və ondan əldə olunan son məhsulların istehlakçılara çatdırılmasına qədər bütün fəaliyyəti həyata keçirirlər. Bütün məhsul yarımkomplekslərində əsas aparıcı sahə kənd təsərrüfatı hesab olunur. Texniki məhsullar istehsalı ilə məşğul olan yarımkomplekslərdə kənd təsərrüfatı istehsalının xüsusi çəkisi məhsul növlərindən asılı olaraq 70-80% qədər dəyişir. Ərzaq yarımkompleksində isə kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi 60-70% qədər dəyişir.

Apardığımız tədqiqatlardan görüldüyü kimi ölkə əhalisinin ərzaq məhsulları ilə, yüngül və yeyinti sənayesini xammallarla səmərəli təmin olunması kənd təsərrüfatından və kənd təsərrüfatı xammallarını emal edən sahələrin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun dəyəri son illərdə nisbətən aşağı düşsə də ət, süd, kartof, meyvə və s məhsulların istehsalı nisbətən artmışdır. Son illərdə taxıl istehsalında da nəzərə çarpacaq irəliləyişlər mövcuddur. Ancaq pambıq, tütün, texniki üzüm və s texniki bitkilər istehsalının 5-10 dəfəyə qədər azalması ilə, bu kənd təsərrüfatı məhsullarının emal sənayesində də ciddi geriləmələr müşahidə olunmuşdur. Məsələn: 90-cı illər səviyyəsi ilə müqayisədə tütün istehsalı 10 dəfə (55000 tondan), pambıq istehsalı 4,5 dəfə (200000 tondan), texniki üzüm 30 dəfə (5,3 min tondan) azalaraq və emal müəssisələrini xammalsız qalmaq təhlükəsi altında qoymuşdur. Emal sənayesi ilə kənd təsərrüfatı istehsalı arasında iqtisadi əlaqələrin pozulması nəticəsində ət, süd, üzüm, meyvə-tərəvəz və s. məhsulların emala göndərilən hissəsinin xüsusi çəkisi xeyli azalmışdır. Bütün bunların nəticəsidir ki, ölkənin ərzaq tələbatının ödənilməsi üçün ölkəyə idxal olunan bir sıra qida məhsullarının həcmi artmışdır. Bu məhsullar adətən kərə yağı, balıq məhsulları, un, yarma və ət məhsullarından ibarətdir. Bütün bunların nəticəsidir ki, adambaşına düşən ət istehlak norması bir ildə 70 kq təşkil etdiyi halda, bu tələbat 50% həcmində, süd məhsullarına olan tələbat 70-80%-ə qədər, taxıl 4 məhsullarına olan tələbat isə 65-70% təşkil etmişdir. Hər adambaşına düşən

faktiki tələbat bitki yağlarında, çörək və qənnadı məmulatlarında, meyvə və tərəvəz məhsullarına illik istehlak normasına yaxın səviyyədə təmin olunmamışdır. Ərzaq məhsullarına olan tələbatın bir hissəsi də ölkəyə idxal olunan məhsullar hesabına olmuşdur ki, bunların da xüsusi çəkisi son illərdə aşağı düşmüşdür. Bütövlükdə götürdükdə respublika əhalisinin bəzi ərzaq məhsulları ilə tələbatının xarici bazardan asılılığa 30-35%-ə çatır.

Tədqiqat zamanı əhalinin ərzaqla təmin olunmasından bəhs edərkən ərzaq təhlükəsizliyinə də diqqət yetirməyiniz lazımdır. İqtisadi təhlükəsizlik anlayışı altında ölkədə istehsalın elə vəziyyəti başa düşülür ki, cəmiyyətin iqtisadi inkişaf və sosial siyasi stabilliyinin dayanıqlığı xarici təsiredici amillərdən asılı olmayaraq təmin olunur. Ərzaq təhlükəsizliyi dedikdə isə, daxili və xarici şəraitdən asılı olmayaraq ölkənin müvafiq resursları və potensialı əhalinin tələbatını tibbi cəhətdən müəyyən olunmuş normalardan aşağı olmayaraq ödənilməsinə təmin edir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması real və proqnozlaşdırılan potensial təhlükənin müəyyənləşməsinə, hətta əhalinin ərzaq məhsulları ilə səmərəli təmin olunma sisteminin yaradılmasını özündə əks etdirir. Ərzaq özünü təminatı hər bir ölkənin bütövlükdə ərzaq məhsullarına olan tələbatın ayrı-ayrı ərzaq qrupları üzrə tələbatların daxili istehsal hesabına ödənilməsi bacarığı ilə müəyyən olunur. Ərzaq təhlükəsizliyindən yarana bilən iqtisadi zərərlər birbaşa və dolayı olaraq bu məqamlarla əlaqədardır.

Əvvəla aqrar-sənaye kompleksi sistemlərinin və elementlərinin eyni zamanda xidmətedici sahələrin dağılması ilə, sonra ərzaq məhsullarına, yuxarı idxal qiymətləri ilə ödənişlərin həyata keçirilməsi ilə və daha sonra əmək qabiliyyətli əhalinin sayının azalması hesabına əməyin iqtisadi səmərəliliyinin itirilməsi ilə əlaqədardır.

Hər bir ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi müstəqil həll olunmadıqda ölkənin xarici bazarlardan asıldığı baş verir. Bütün bunlar kənd təsərrüfatının sahə komplekslərinin, sənayenin və nəqliyyatın dağılmasına səbəb olur və eyni zamanda ölkəyə idxal olunan zəruri qida məhsullarının alınması üçün pul vəsaitləri problemi yaranır. Bundan sonra ərzaq asılılığının baş verməsinin başlıca səbəbi öz

istehsalçıların maraqlarının qorunmaması və idxal olunan ərzaq məhsullarının həddən çox artırılması meydana çıxır. Ərzaq asılılığının aradan qaldırılması strateji enerji ehtiyatlarının mövcudluğu, torpaq ehtiyatı, əhalinin qida normaları səviyyəsində ərzaq tələbatı ilə təmin olunması, maddi resursların olması zərurətini qarşıya qoyur. Buna o zaman nail olunur ki, ASK əhalinin əsas ərzaq məhsulları ilə zəruri kəmiyyətdə və çeşiddə təmin etmək qabiliyyətinə malik olsun. Ərzaq təhlükəsizliyi strategiyası aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir.

- əhalinin müxtəlif təbəqələrinin ərzaq resurslarına dövlət təminatına nail olmaq üçün proteksionist tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- kənd təsərrüfatı istehsalı, saxlanması, emalı və bölgü süsisteminə əmək resurslarının optimal balansının təmin edilməsi;

- ASK-də yarımkomplekslər sisteminin enerji və resurslara qənaət texnologiyalarına yönəldilməsi;

- ASK sahələrinin inkişaf və təchizatının təmin olunmasında dövlət himayədarlığı siyasətinin formalaşdırılması.

Aqrar sənaye istehsalının son nəticələri təkcə kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsindən asılı olmayıb, eyni zamanda onlara xidmət edən sahələrin fəaliyyətindən də asılıdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı həcmələrinin artması ilə istehlak olunan maddi resursların, zəruri xammalların, köməkçi materialların və s. də həcmi artır. Təsərrüfatların elektrik enerjisinə, nəqliyyata, rabitə vasitələrinə, məhsulların saxlanması üçün anbarlara olan tələbatları da daim artır. Kənd təsərrüfatı istehsalının asılılığı təmir texniki xidmətin, maddi texniki təchizatın təşkilinin, mühəndis, zoobaytar aqrokimyəvi xidmətlər və digər xidmətlərdən asılılığı da günbəgün müşahidə olunur. Bu zaman müxtəlif istehsal sahələri vacib rol oynadığı kimi, kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsullardan səmərəli istifadə olunmasına və onların istehlakçıya çatdırılmasına şərait yaradan təşkilatların fəaliyyəti də vacibdir. Bütün bu fəaliyyət sahələrinin məcmusunu iqtisadiyyatda infrastruktur adlandırırlar. İnfrastruktur kompleks sahə və istehsal bölmələrini əhatə edir ki, bunlar da iqtisadi və sosial inkişafa müsbət təsir göstərir. İnfrastrukturun fəaliyyəti ilə istehsal proseslərinin texnoloji, istehsal, iqtisadi və

təşkilati əlaqələri reallaşır ki, bunlar da ASK-ın səmərəliliyinin artırılmasına təsir göstərir. İnfrastruktur sahələri cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. İnfrastruktur sahələrinin fəaliyyəti son hesabda ASK-ın son məhsulunun həcm və keyfiyyətinin yüksəlməsində müəssisə və təşkilatların səmərəli fəaliyyətini təşkil edir. Kənd təsərrüfatında ümumi məhsulun artması əsas istehsal fondları, dövrüyyə fondları, texniki avadanlıqlarla, əmək resursları ilə təmin olunma səviyyəsindən asılı olduğu kimi, xidmətedici istehsal və digər struktur sahələrin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bu xidmətlər içərisində ən vacib rol aqrokimyəvi, zoobaytar, konsultativ, informasiya və digər xidmətlərə məxsusdur, infrastruktur eyni zamanda kənd təsərrüfatı istehsalının və onun intensivləşməsinin və səmərəliliyinin yüksəlməsinin ən vacib amili hesab olunur. İnfrastruktur sahələrinin inkişafının başlıca məqsədi ölkənin iqtisadi potensialının artımına birbaşa təsir etməkdən ibarətdir. Maddi istehsal sahələrində fəaliyyət göstərən infrastruktur sahələrinin ən vacib vəzifəsi kənd təsərrüfatı müəssisələrini bəzi istehsal xidmətləri funksiyalarını yerinə yetirməkdən azad edir, onların fəaliyyətini əsas istehsala cəmləşdirir. Kənd təsərrüfatında infrastruktur, kadrların hazırlanmasına və təkrar istehsalına da şərait yaradır.

İnfrastrukturun təsnifatı. İnfrastrukturda aid olan bütün fəaliyyət sahələri istehsal prosesinə eyni dərəcədə təsir göstərmir və ictimai təkrar istehsal prosesində özünəməxsus yer tutur. Bununla əlaqədar olaraq infrastruktur sahələrinin əsas əlamətlərinə görə təsnifatlaşdırılması vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bu təsnifatlaşmanın aparılması sahələr arasında optimal proporsiyaların müəyyənəlməsində əhəmiyyətlidir. ASK-ın bütün infrastruktur elementlərinin 4 əsas əlamətinə görə təsnifatlaşdırmaq olar:

- istehsal prosesinə təsir etmə dərəcəsinə görə;
- ərazi prinsipinə görə;
- sahə prinsipinə görə;
- funksional təyinatına görə.

İstehsal prosesinə təsir dərəcəsinə görə ASK-ın infrastrukturunu iki qrupa ayırılır:

- istehsal infrastrukturaları;
- sosial infrastruktur.

İnfrastruktur sahələri ərazi əlamətlərinə görə xalq təsərrüfat sahələri infrastrukturunu, regional infrastruktur və lokal infrastrukturlara ayırılır. Xalq təsərrüfat infrastrukturuna ölkənin enerji sistemi, vahid nəqliyyat sistemi, rabitə sistemi və digər sistemlər aiddir. Regional infrastrukturun fəaliyyəti isə ayrı-ayrı iqtisadi rayonların inkişafı, ərazi istehsal komplekslərinin formalaşması üçün fəaliyyət göstərən infrastrukturudur. Məsələn, Abşeron iqtisadi rayonunda fəaliyyət göstərən infrastruktur, Quba-Xaçmaz bölgəsində fəaliyyət göstərən infrastruktur, Naxçıvanda fəaliyyət göstərən infrastruktur və s. Lokal infrastruktur ayı-ayrı müəssisələrin tərkibindəki fəaliyyətlərlə əlaqədardır. Lokal infraqurkura aid olaraq maşın və avadanlıqlara texniki xidmət göstərən müəssisələr, anbar və soyuducu təsərrüfatları, təsərrüfat daxili və təsərrüfat arasы yolların tikilişi ilə məşğul olan təşkilatlar aiddir.

Kənd təsərrüfatında sahə əlamətlərinə görə infrastruktur iki yerə bölünür:

- sahələr arasы;
- sahədaxili.

Funksional təyinatına görə infrastruktur iki yerə ayırılır:

- kənd təsərrüfatına xidmət edən infrastruktur;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakçılara çatdırmaq üçün fəaliyyət göstərən infrastruktur.

Xidmət sferalarına maşın və avadanlıqlara təmir və texniki xidmət göstərən müəssisələr eyni zamanda nəqliyyat, meliorasiya, su təchizatı təşkilatları, baytar, aqroxidmətlər, maddi texniki təchizat sistemi və elektrik şəbəkələri aiddir.

İkinci sferaya isə kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, nəql edilməsi və məhsulların saxlanması sahələri aiddir. İstehsal infrastrukturları kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsal vasitələrindən səmərəli istifadə olunmasına və onların uzun müddət işləmə qabiliyyətini təmin etməkdən ibarətdir. Kənd təsərrüfatında istehsal infrastrukturlarına kənd təsərrüfatına xidmət edən xüsusi bölmələr aiddir. Kənd təsərrüfatına xidmət edən istehsal infrastrukturlarına nəqliyyat, elektrik

enerjisini ötürən xəttlər, meliorasiya və irriqasiya qurğuları, rabitə, maddi texniki təchizat, tədarük və satış sahələri aiddir, tədarük və satış sahələri də öz növbəsində anbar, soyuducu və elevator təsərrüfatını əhatə edir. Xüsusi xidmət sahələrinə aid olan infrastruktur xidmətləri, süni mayalanma, təmir tikinti xidmətlərini, hüquqi xidmətləri, elmi və informasiya xidmətlərindən ibarətdir.

Sosial infrastruktur kənd təsərrüfatının səmərəli inkişafında mühüm rol oynayır. Sosial infrastruktur cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin müəyyən bir hissəsini təşkil edir və istehsa prosesində işçilərin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün zəruri şərait yaradır. Sosial infrastrukturun başlıca vəzifəsi kənd əhalisinin sosial məişət şəraitlərinin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Sosial infrastruktur sahələri son məhsul istehsalında birbaşa iştirak etmir. İstehsal prosesinin normal inkişafı üçün zəruridir. Sosial infrastruktur bölmələri nəinki təkcə müəssisənin işçilərinin sosial məişət tələbatlarının ödənilməsinə, eyni zamanda onların ailələrinin də müvafiq tələbatlarının ödənilməsinə xidmət edir, kənd təsərrüfatı istehsalının spesifikasiyasına uyğun olaraq sosial infrastruktur iki yerə bölünür.

- kənd təsərrüfatı müəssisələrində fəaliyyət göstərən bölmələr və xidmətlər;
- əhaliyə xidmət edən təşkilatlar və müəssisələr.

Kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən sosial infrastrukturlara istirahət otaqları, bufet və yataqxanalar, çöl mətbəxləri, hamam, tibb məntəqələri, fəhlələri iş yerinə aparın nəqliyyat vasitələri, əmək mühafizəsi xidmətləri, tədris, istehsalat kombinatları aiddir. Bütövlükdə əhaliyə xidmət göstərən infrastrukturlara isə mənzil kommunal təsərrüfatları, təhsil və mədəniyyət şöbələri, idman təşkilatları, tibbi xidmətlər, ictimai iaşə və ticarət, məktəbəqədər uşaq müəssisələri, hamam, çamaşırxanalar və s. aiddir.

1.3. Kənd təsərrüfatında torpaq resursları və onlardan istifadənin səmərəliliyi

Kənd təsərrüfatında maddi nemətlərin yaradılmasının vacib şərtini və təbii əsasını torpaq təşkil edir. İnsan cəmiyyətinin mövcud olmasında torpağın da rolu

böyükdür. Ona görə də torpaq resurslarından səmərəli istifadə olunması kənd təsərrüfatı istehsalında və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müxtəlif istehsal fəaliyyətlərində torpağın rolu müxtəlifdir. Sənaye sahələrində torpaq sənaye obyektlərinin yerləşməsi üçün məkan və orada aparılan əməliyyatlar üçün bazis rolunu oynayır. Hasilat sənayesi sahələrində isə torpaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada istehsal prosesi torpağın keyfiyyətindən, relyefindən və digər xüsusiyyətlərindən asılı deyil. Kənd təsərrüfatında isə məhsulların əldə olunması torpağın keyfiyyət göstəricilərindən və onun istifadə olunmasının xarakter və şərtlərindən birbaşa asılıdır. Torpaq kənd təsərrüfatında məhsuldur; vacib bir qüvvə hesab olunur və onsuz kənd təsərrüfatı istehsalını həyata keçirmək qeyri-mümkündür. Torpaq kənd təsərrüfatında əmək predmeti kimi fəaliyyət göstərir və torpağın üst məhsuldar qatı kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal və artımında zəruri şəraitləri təmin edir.

İstehsal vasitəsi kimi torpağın aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

- torpaq təbiətin məhsuludur;
- torpaq ərazicə məhduddur, o yenidən yaradıla bilməz, ərazicə artmır;
- torpaq digər istehsal vasitələri ilə əvəz oluna bilməz;
- ayrı-ayrı ərazilərdə torpağın keyfiyyəti eyni deyil;
- torpağı bir yerdən başqa yerə köçürmək qeyri-mümkündür, torpaq daimi istehsal vasitəsi hesab olunur və aşınıb məhv olmur.

Torpağın münbitliyi

Torpaq münbitliyinin mahiyyəti bitkilərin zəruri tələbatlarını, qidalı maddələrlə müəyyən bir vaxt ərzində xarakterizə olunmasını əks etdirir. Ancaq torpağın münbitliyi təkcə onda olan qidalı maddələrin mövcudluğu ilə, torpaqdakı nəmliklə və onun strukturu ilə deyil eyni zamanda torpağı becərmə prosesində ona əlavə suyun verilməsi, meliorasiya və s. tədbirlərdən asılıdır. Eyni zamanda torpağın məhsuldarlığı konkret əkinçilik tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı təbii və iqtisadi proseslərin qarşılıqlı əlaqəsindən asılıdır.

İqtisadiyyat elmində məhsuldarlığın təbii, süni və iqtisadi növləri vardır.

Məhsuldarlığın təbii növü dedikdə torpağı formalaşdırma prosesində meydana gələn məhsuldarlıq başa düşülür. Bu təbiət qüvvələrindən asılıdır. Təbii məhsuldarlıq torpağın fiziki, kimyəvi və bioloji xassələri ilə müəyyən olunur və əkinçilik üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. Ancaq təbii məhsuldarlıq torpağın potensial keyfiyyətini xarakterizə edir. Torpağın zəngin qidalı maddələrlə zənginliyi bəzən yüksək olsa da istiliyin və nəmliyin kifayət qədər olmaması bitkiçilik üçün az əhəmiyyətə malik olur. Ona görə də torpaqları daha münbit və aşağı münbit torpaqlara bölürlər.

Təbii məhsuldar torpaqların təcrübədə istifadə olunma səviyyəsi aqrokimya və aqronomiya elmlərinin inkişaf səviyyəsindən, torpağın mexanikləşdirilməsi və digər istehsal amilləri ilə təmin olunma dərəcəsindən asılıdır. Kənd təsərrüfatının qarşısına qoyulan əsas məsələlərdən biri torpağın təbii məhsuldarlığından tam və səmərəli istifadə olunmasından ibarətdir. Torpaqların becərilməsinin yaxşılaşdırılması prosesində kimyalaşmanın və meliorasiyanın inkişafı, bitkilər üçün istifadə olunan qidalı maddələrin artırılması və beləliklə torpağa insan amilinin aktiv təsiri nəticəsində onun süni məhsuldarlığı meydana çıxır. Süni məhsuldarlıq məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq cəmiyyətin ayrı-ayrı inkişaf pillələrində qeyri-bərabər səviyyədə inkişaf edir. Kənd təsərrüfatı istehsalında torpağın süni məhsuldarlığı suvarmanın və torpaq mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi, torpağın humusunun artırılması, mineral və üzvi gübrələrin verilməsi nəticəsində təmin olunur. Beləliklə becərilən torpaqlar məhsuldar torpaqlara çevrilir və belə torpaqlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlığı artır.

Təbii və süni məhsuldarlığın məcmuyu özlüyündə iqtisadi və yaxud da səmərəli məhsuldarlığı təmin edir. Torpağın iqtisadi məhsuldarlığı torpağın istehsal xüsusiyyətlərini daha dolğun əks etdirir. Torpağın məhsuldarlığı ancaq kənd təsərrüfatı prosesində istifadə zamanı müəyyən olunur. Torpağın iqtisadi məhsuldarlığının birbaşa göstəricisi bitkilərin məhsuldarlığı göstəricisidir, iqtisadi məhsuldarlığı müqayisə etmək üçün torpağın məhsuldarlıq səviyyəsi göstəricisindən də istifadə olunur. Bu bitkiçilik məhsullarının bir hektarına düşən

miqdarı ilə müəyyənləşir. Bununla yanaşı kənd təsərrüfatında vahid torpağa düşən əkinçilik məhsullarının miqdarına və maddi texniki xərclərə nisbəti də əlavə göstərici kimi istifadə edilə bilər.

Dövlət torpaq kadastrı və torpaq monitorinqi.

Torpağın səmərəli istifadə olunması və onun məhsuldarlığının daim artırılması torpaqların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin daim uçota alınmasını tələb edir ki, bu da özünü vahid torpaq kadastrında tapır. Dövlət torpaq kadastrı dedikdə, torpağın hüquqi rejiminə dair, torpaq mülkiyyətçiləri arasında bölüşdürülməsinə dair, torpaq kateqoriyalarına dair, hətta yararlı torpaqların keyfiyyət xarakteristikası və qiymətliliyinə dair zəruri olan məlumatlar sistemini əks etdirir. Dövlət torpaq kadastrına əməl olunması mütləqdir və onların istifadəyə planlaşdırılması, istifadədən geri qaytarılması, torpaq quruluşu işlərinin yerinə yetirilməsi, təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, torpaqların istifadə və qorunması üçün dövlət nəzarəti zamanı istifadə olunur.

Dövlət torpaq kadastrı materialları ayrı-ayrı iqtisadi rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşmasında və elmi əsaslandırılmış əkinçilik və heyvandarlıq sistemlərinin aparılmasında da istifadə olunur. Dövlət torpaq kadastrı torpağın kəmiyyət və keyfiyyət, hüquqi vəziyyəti və iqtisadi qiymətləndirilməsi haqqında dürüst məlumatları əhatə edir. Torpaq sahələrinin hüquqi vəziyyətləri haqqında dövlət kadastrı kitabında qeyd olunur. Torpağın kəmiyyət və keyfiyyəti haqqında uçot məlumatları faktiki vəziyyətə və istifadəyə görə müəyyən olunur. Bütün kateqoriyadan olan torpaqlar uçota alınmalıdır. Torpağın qiymətləndirilməsi natural və dəyər göstəriciləri ilə aparılır. Qiymətləndirmə haqqında məlumatlar dövlət kadastrı sənədlərində öz əksini tapır. Dövlət torpaq kadastrının aparılması bütün səviyyələrdə torpaqdan istifadə üzrə müvafiq komitələrə həvalə edilir. Torpaqlardan səmərəli istifadə olunmasına nəzarət Azərbaycan Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinə həvalə edilmişdir. Bu komitənin tərkibinə yer quruluşu və torpaq resurslarına dair Naxçıvan Muxtar Respublikasında və rayonlarda fəaliyyət göstərən yerli icra orqanları fəaliyyət göstərir.

Torpaq resursları və torpaq islahatlarına dair məsələləri yerinə yetirən yerli

komitələr aşağıdakı vəzifələri həyata keçirir:

- torpaq obyektləri və mülkiyyət subyektləri haqqında, torpaq sahibliyi haqqında, onlardan istifadə və icarəyə verilməsinə dair məlumatların qeydiyyatı aparır;

- torpaq resurslarının kəmiyyət və keyfiyyət vəziyyəti haqqında məlumatlar bankı yaradır;

- torpaq sahibkarlarından torpağın vəziyyəti haqqında dəyişikliklərə dair məlumatlar toplayır və torpaq kadastrı sənədlərində bu dəyişiklikləri qeydiyyata alır;

- hər ilin axırında dövlət torpaq və xəritəçəkmə komitəsinə torpaqların və bunların istifadəsinə dair hesabat təqdim edir.

Torpaq monitorinqi isə torpaq fondunun vəziyyətini burada baş verən dəyişiklikləri vaxtı vaxtında qeydiyyata almaq məqsədilə müşahidələr sistemində əsaslanır. Torpaq monitorinqinin aparılması zamanı baş verən neqativ proseslərin aradan qaldırılmasına və xəbərdarlıq edilməsi məqsədlərinə yönəldilmişdir. Torpaq monitorinqinin aparılması müvafiq qanunvericiliklə “Torpaq monitorinqi haqqında Qanunla tənzimlənir. Torpaq monitorinqinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- torpaq monitorinqinin normativ hüquqi bazasının formalaşması;

- torpaqların vəziyyətinə dair landşaft, ekoloji rayonlaşma ərazilərin ayrılması və orada gedən neqativ proseslərin müəyyənəlməsi;

- torpaq monitorinqinin mövcud və yeni texniki vasitə və texnologiyanın tətbiqinin təkmilləşdirilməsi;

- torpaq monitorinqinin təşkilat strukturunun formalaşdırılması.

Torpağın iqtisadi qiymətləndirilməsi müvafiq təbii iqtisadi rayonlar üzrə və təbii şəraitlərdən irəli gəlir, iqtisadi qiymətləndirmənin əsasını torpağın keyfiyyətindəki müxtəlifliklər təşkil edir. Torpağın iqtisadi qiymətləndirilməsi iki istiqamətdə aparılır:

- istehsal vasitəsi kimi torpağın ümumi iqtisadi qiymətləndirilməsi;

- ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı bitkilərinin istehsalının səmərəliliyi baxımından qiymətləndirilməsi.

Qiymətləndirilmə zamanı son beş illik məlumatlardan istifadə olunur. Qiymətləndirilmə göstəriciləri ayrı-ayrı torpaq qrupları, yəni suvarılan, suvarılmayan, meliorasiya olunmuş və olunmamış və s. üzrə aparılır.

Torpaqlarda istifadəni qiymətləndirərkən differensial torpaq rentasından istifadə olunur. Torpaq rentası iqtisadi kateqoriya kimi, torpaqlardan istifadəyə görə, ödəniş formasında torpaq mülkiyyətçiləri tərəfindən alınan gəliri əks etdirir. Müxtəlif renta formaları üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, torpaq rentası torpaq mülkiyyətçisinin hüquqlarının reallaşdırılmasının iqtisadi formalarından biridir.

Differensial torpaq rentasının formalaşma şəraitləri torpaq sahələrinin satış mərkəzlərindən uzaqlıq məsafəsindən və torpaq sahələrinə yönəldilən əlavə kapital qoyuluşlarının həcmindən asılıdır. Torpağın qiymətləndirilməsi təcrübəsində differensial rentanı bəzən, differensial gəlir kimi də adlandırırlar, əlavə gəlirin əldə olunması üsuluna görə iki növ differensial rentanı bir-birindən fərqləndirmək lazımdır:

- birinci differensial renta;
- ikinci differensial renta;

Birinci differensial renta müxtəlif məhsuldarlığa malik olan və müxtəlif ərazilərdə yerləşən torpaq sahələrindən bərabər miqdarda əmək sərf etməklə, stabil əldə olunan əlavə mənfəəti göstərir. Bu renta gəlirini də şərti olaraq iki növə ayırmaq olar: istifadəyə yararlı sahələrdən əldə olunan renta gəliri; torpaq sahələrinin yerləşdiyi yerdən asılı olaraq əldə olunan renta gəliri.

İkinci differensial renta isə müxtəlif məhsuldarlığa malik olan eyni torpaqlardan, ardıcıl olaraq qoyulmuş kapital qoyuluşları hesabına əldə olunan stabil mənfəəti əks etdirir. Bu renta gəliri kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşməsi prosesi ilə üzvi əlaqədə olub, əsas məqsədi vahid torpaq sahəsindən, müəyyən kapital xərcləri hesabına əldə olunan gəlirlərin artırılmasından ibarətdir.

Tarixən birinci differensial renta, ikinci differensial rentadan əvvəl meydana gəlmişdir və ekstensiv əkinçiliyin inkişafı ilə əlaqədardır. Bunun artımına

təsərrüfat dövriyyəsinə yeni torpaq sahələrinin cəlb edilməsi ilə nail olunur.

Xüsusi mülkiyyətçilik şəraitində torpaq üzərində iki növ inhisarçılıq mövcuddur: torpaq üzərində təsərrüfatçılıq formalarının inhisarlığı və torpaq üzərində mülkiyyət inhisarlığı. Birinci halda torpaq təsərrüfatçılıq obyektini kimi icarəçi tərəfindən inhisarlaşır və hər bir torpaq sahəsində ayrı-ayrı icarədarlar söz sahibinə çevrilir. Belə şəraitdə digər icarədarlara həmin torpaq sahəsinə öz kapital qoyuluşlarını yönəltməyə imkan verilmir, ikinci halda isə torpaq mülkiyyət sahiblərinin obyektini kimi inhisarlaşır və hər bir torpaq sahəsi müəyyən bir torpaq sahibinin mülkiyyətində saxlanılır. Mülkiyyətçi isə həmin torpaq sahəsinə, icarəçi tərəfindən əlavə kapital qoyuluşuna icazə verib-verməməsində öz maraqlarına uyğun olaraq qərar vermək hüququna malikdir.

Torpaq üzərində mülkiyyət inhisarçılığı isə mütləq rentanın əmələ gəlməsinə şərait yaradır. Mütləq renta isə torpağın keyfiyyətindən asılı olmayaraq, torpaqdan istifadəyə görə mülkiyyətçiyə ödənilir. Mütləq renta kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin ictimai istehsal qiymətlərindən yüksək olduğu qiymət artımı mexanizmi vasitəsi ilə meydana çıxır.

Kənd təsərrüfatında torpaqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi natural və dəyər göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. Bunlar içərisində istifadə olunan əsas göstəricilər aşağıdakılardan ibarətdir:

- bir hektardan əldə olunan kənd təsərrüfatı məhsulları, s/ha;
- bir hektara düşən ümumi məhsul, ümumi və xalis gəlir, mənfəət;
- bir hektara çəkilən və hər 100 manata düşən material xərclərindən əldə olunan gəlir;
- bir hektardan əldə olunan differensial gəlir;
- istehsal olunan məhsulların rentabelliği, %.

II FƏSİL

KƏND TƏSƏRRÜFATINA MALİYYƏ QOYULUŞLARI VƏ ƏSAS İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİN TƏHLİLİ

2.1. Kənd təsərrüfatının inkişafında maddi-texniki və digər əsas göstəricilərin təhlili

“Resurs” sözü fransız mənşəli olub “mənbə” deməkdir, istehsal prosesində resurs köməkçi vasitələr kimi başa düşülür. Geniş mənada isə resurs dedikdə istehsal və istehlak prosesində iştirak edən maddi və material nemətlər, təbii sərvətlər və insan resurslarının məcmuu başa düşülür, iqtisadiyyatda resurlar dedikdə ictimai istehsalda istifadə olunan, texnoloji amillər hesab olunan bütün ehtiyatlar və istifadə olunan bütün növ resurslar başa düşülür.

Bütün resurslar aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırılır:

- mənşəyinə görə;
- istehsala münasibətinə görə;
- istehsal xarakterinə görə;
- təkrar istehsalın formasına görə.

Mənşəyinə görə maddi-texniki resurslar təbii və iqtisadi resurslara bölünür. Təbii resurslar dedikdə torpaq, su, meşə günəş və külək enerjisi başa düşülür, iqtisadi resurslara isə material resursları, əmək və maliyyə resursları aiddir, istehsal münasibətlərinə görə resurslar iki yerə bölünür:

- fəaliyyətdə iştirak edən resurslar;
- potensial resurslar.

İstehsal xarakterinə görə resurslar istehsal və qeyri-istehsal resurslarına bölünürlər. İstehsal resurslarına torpaq, material və əmək resursları aiddir.

Təkrar istehsal formasına görə resurslar təkrar istehsal olunan və təkrar istehsal olunmayan resurslara bölünür.

Kənd təsərrüfatında maddi-texniki resursların əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- torpaq maddi-texniki resursların əsas tərkib hissəsi kimi çıxış edir;
 - kənd təsərrüfatında maddi-texniki resurslardan istifadəyə təbii şərait təsir göstərir;
 - kənd təsərrüfatında maddi-texniki resurslardan istifadəyə istehsalın mövsümlüyü təsir edir;
 - kənd təsərrüfatında maddi-texniki resursların strukturu ayrı-ayrı təbii iqlim bölgələri üzrə müxtəlifdir;
 - kənd təsərrüfatında maddi-texniki resursların tərkibinə bitkilər və heyvanlar kimi canlı orqanizmlər daxildir;
 - kənd təsərrüfatında maddi-texniki resurslar sənaye istehsalında əldə olunan xammaldan ibarətdir;
 - kənd təsərrüfatında maddi texniki resurslardan istifadənin səmərəliliyi aqrar sənaye kompleksinin bütün sferalarının fəaliyyətindən asılıdır.
- Kənd təsərrüfatında texnikadan istifadənin səmərəlilik göstəriciləri işlərin mexanikləşmə səviyyəsi ilə ölçülür.

$$M(s) = \frac{\text{Görülən işlərin ümumi həcmi (hektar)}}{\text{Mexanikləşmiş maşınlarla görülən işlərin həcmi (hektar)}} \times 100\%$$

Burada – $M(s)$ – mexanikləşmə səviyyəsini göstərir.

Kənd təsərrüfatında maşın traktor parkından səmərəli istifadə natural və dəyər göstəricilər sistemi ilə xarakterizə olunur. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir.

- traktor, kombaynların mövsümi və illik istehsal həcmi;
- saatlıq, növbəlik və günlük iş həcmi;
- il ərzində işlənən maşın günlərin sayı;
- texnikadan istifadənin növbəlilik əmsalı.

Maşın traktor parkından səmərəli istifadə olunmasını xarakterizə edən dəyər göstəriciləri aşağıdakılardır:

- bir növbə ərzində görülən işlərin həcmi (manatla);
- hər məhsul vahidinə düşən maddi texniki resursların istismar xərci (manatla);

- hər bir fiziki hektara düşən material xərcləri (manatla);
- bir hektara və bir sentner məhsula düşən ümumi xərclər (manatla);
- maşınların alınmasına yönəldilən kapital qoyuluşunun qaytarılma müddəti (il ilə).

Kənd təsərrüfatı üçün maddi texniki resurslar bazarının formalaşması bazar iqtisadiyyatı şəraitində topdan satış maddi texniki resurslar bazarının yaradılması yolu ilə və o cümlədən maddi texniki resursları istehsal edən zavodlarla birbaşa əlaqələrin qurulması yolu ilə mümkündür. Maddi-texniki resursların kənd təsərrüfatında təmin olunmasının əsas yollarından biri lizinq sferasının genişləndirilməsidir. Geniş şəbəkəli lizinq kompaniyalarının yaradılması kənd təsərrüfatı üçün nəzərdə tutulan texnika və avadanlıqların dəyərinin azaldılmasına imkan verən əsas amillərdəndir. Bu sahədə əsas vəzifələrdən biri ölkənin ayrı-ayrı əraziləri üçün kommersiya əsasında lizinq kompaniyalarının və lizinq yolu ilə texnikanın kənd təsərrüfatında istifadəsinə şərait yaratmaqdır. Lizinq xidmətlərinin yaradılması xüsusilə maddi-texniki bazası zəif olan kəndli təsərrüfatlan və müəssisələri üçün daha da vacibdir. Lizinq öz iqtisadi mahiyyətinə görə icarə yolu ilə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal vasitəsi ilə təmin olunmasını, maliyyələşdirilməsini həyata keçirir. Lizinq müqaviləsi ilə istifadəyə götürülən avadanlıq müəssisənin maliyyə balansında əks olunmur. Mülkiyyət hüququ icarəyə verəndə saxlanılır. Lizinq hər hansı avadanlığın uzunmüddətli icarəyə götürülməsini təmin edir. Daha dəqiq desək lizinq əsas istehsal vasitələrinin uzunmüddətli kreditləşməsinə və sonradan onun alınmasını təmin edir. Lizinq yolu ilə icarəyə verilən maddi-texniki resursun istehsal müddəti başa çatıqdan sonra mülkiyyət hüququ icarəyə götürənə verilir. İcarədar müqavilə dövründə istədiyi vaxt istehsal vasitəsinin haqqını ödəyə bilər.

Kənd təsərrüfatında istifadə olunan mühərriklərin məcmu gücü 1990-cı ildə 3 milyon at gücündən 1999-cu ildə 2.2 milyon at gücünə 2008-ci ildə isə 1,5 milyon at gücünə qədər azalmışdır. Taxıl yığan kombaynlar da müvafiq dövrlərdə xeyli azalmışdır. 1990-cı ildə bunların sayı 4.5 min ədəd olmuşdursa, 1999-cu ildə 3.6 min 2008-ci ildə 2,2 min təşkil etmişdir. Kənd təsərrüfatında istifadə olunan cəmi;

enerji güclərinin miqdarı 1990-cı ildə 7.3 milyon at qüvvəsi, 1999-cu ildə bu xeyli azalaraq 5 milyon at gücünə qədər enmişdir. Hər işçiyə düşən enerji güclərinin miqdarı 1990-cı illə müqayisədə azalmışdır. Bunun əsas səbəbi kənd təsərrüfatında çalışan işçilərin sayının xeyli azalması şəraitindən enerji güclərinin zəifləməsi ilə izah olunur. Kənd təsərrüfatında istifadə olunan elektrik enerjisinin həcmi də nəzərə çarpacaq dərəcədə azalmışdır. Əgər 1990-cı ildə enerji istehlakının həcmi bütövlükdə 3.3 milyard kvtsaata bərabər olmuşdursa, bu göstərici 1999-cu ildə 4 dəfəyə qədər azalaraq 0.8 milyard kvtsaat təşkil etmişdir.

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, son illərdə kənd təsərrüfatının istehsalının maddi-texniki təchizatının təmin edilməsində xeyli geriləmələr mövcuddur və istehsalın mexanikləşmə səviyyəsinin artırılmasında da ciddi tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əsas istehsal fondlarının strukturunda da ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, 1990-cı ildə əsas istehsal fondlarının tərkibində çoxillik əkmələrin xüsusi çəkisi 15.6 % təşkil edirdisə, bu göstərici 2001-ci ilə qədər ildən ilə azalaraq 1.4 %-ə enmişdir, 2009-cu ildə isə 1,0% təşkil etmişdir. Əsas istehsal fondlarının tərkibində binalar, qurğular və tikililərin xüsusi çəkisi isə əksinə 57.6 %-dən 80.5 %-ə qədər artmışdır. 2009-cu ildə isə bu göstərici 76,9%-ə qədər yenidən azalmış olsa da, 2009-cu ildə bu göstərici 1,9 %-ə qədər yenidən artmışdır. Əsas istehsal fondlarının tərkibində narahatçılıq doğuran amillərdən biri də işçi və məhsuldar mal-qaranın xüsusi çəkisi 5.3 %-dən 2001-ci ildə 0.9 %-ə qədər azalmasıdır. Son illərdə kənd təsərrüfatının texniki avadanlıqlarla təchizatında da geriləmələr mövcuddur. Belə ki, 1990-cı ildə kənd təsərrüfatında mövcud olan kətanların sayı 13.3 min olmuşdursa, 1999-cu ildə 2 dəfə azalaraq 6.5 min ədəd, 2008-ci ildə isə 4,5 min ədəd təşkil etmişdir. Toxum səpənlərlə də vəziyyət eyni qaydadadır. Pambıqyığan maşınların təchizatında da ciddi geriləmələr mövcuddur. Bu göstərici 1990-1999-cu illər ərzində 3.7 mindən 1.7 min ədədə qədər azalmışdır. Son illərdə isə pambıqyığan maşınlardan əsər əlamət qalmamışdır.

Hər hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinə 87 kq mineral gübrə

verilirdisə, 1995-ci ildə bu göstərici 10 kq-a enmişdir. Gübrələnmiş sahələrin ümumi əkin sahəsində xüsusi çəkisi 1994-cü ildə 64 % təşkil edirdisə 1995-ci ildə 24 %-ə enmişdir. 2009-cu ildə isə bu göstərici 31 %-ə qədər artmışdır.

Müvafiq dövrlərdə kənd təsərrüfatı əkinlərinə verilən üzvi gübrələrin miqdarında da azalma müşahidə olunur. Əgər 1990-ci ildə cəmi əkin sahələrinə verilən üzvi gübrələr 2816 min ton təşkil etmişdirsə, 1999-cu ildə bu göstərici 4000 tona qədər azalmışdır. Hər hektar hesabına düşən üzvi gübrələrin miqdarı isə 1.5 tondan 1996-cı ildə 200 kq-a qədər azalmışdır. Əgər 1990-cı ildə üzvi gübrələrlə gübrələnmiş əkin sahələrinin xüsusi çəkisi 27% təşkil edirsə, hal-hazırda bu göstərici 7-8 %-ə çatır.

Kənd təsərrüfatının səviyyəsinin aşağı düşməsi bu sahəyə satılan neft məhsullarının satışının da azalmasına səbəb olmuşdur. 1990-cı ildə kənd təsərrüfatı istehsalçılarında avtomobil benzininin satışı 7.5 milyon ton təşkil etmişdirsə, 2001-ci ildə bu göstərici 700 tona qədər azalmışdır. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarında satılan dizel yanacağı müqayisə olunan dövrdə 691 min tondan 3.8 min tona qədər azalmışdır. Hal-hazırda dövlət tərəfindən kəndli təsərrüfatlarına güzəştli şərtlərlə toxum, gübrə, yanacaq və s. məhsullar satılır.

Kənd təsərrüfatında əmək resursları və onlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyi.

Bildiyimiz kimi, cəmiyyətin sərvətlərinin və maddi, mənəvi dəyərlərinin yaradılmasında əmək əsas amillərdən biridir. Əmək insanın təbiət predmetlərinin öz tələbatı üçün yararlı hala salınmasına yönləndilmiş məqsədəyönlü fəaliyyətidir. Əmək prosesi aşağıdakı momentləri özündə əks etdirir:

- insanın məqsədəyönlü fəaliyyəti kimi - əməyi;
- əmək predmetini;
- əmək vasitələrini;
- əməyin nəticəsini.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi əmək vasitələrinin təkmilləşdirilməsinə təsir edir və yeni əmək predmetlərinin istehsalda cəlb olunmasını sürətləndirir. Əmək iqtisadi kateqoriya olaraq, istehsal münasibətləri ilə xarakterizə olunur.

Kənd təsərrüfatında əmək bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir:

- ilk növbədə əmək prosesində insanlar canlı orqanizmlərlə əlaqədə olur;
- kənd təsərrüfatında əməyin səmərəliliyi ilk növbədə təbii iqlim şəraitindən və torpaq resurslarının keyfiyyətindən asılıdır;
- kənd təsərrüfatı əməyindən istifadəyə istehsalın mövsümlilik xüsusiyyətləri təsir edir;
- kənd təsərrüfatında əməyin dar ixtisası yoxdur;
- bitkiçilik və heyvandarlıqda əmək proseslərinin mexanikləşmə səviyyəsi müqayisə olunacaq dərəcədə aşağıdır;
- kənd təsərrüfatında əmək cəlbəedici deyil və estetik maraq doğurmur;
- kənd təsərrüfatı istehsalı prosesində qadınların, yeniyetmələrin və pensionerlərin əməyindən istifadə üstünlük təşkil edir.

Azərbaycanda kənd ərazilərində 4 milyon 10 min nəfər yaşayır. Cəmi respublikamızda məşğul olan bütün əhalinin sayı 2009-cu ilin məlumatına görə 4071,6 min nəfərdir. Bunlardan 1562 min nəfəri yaxud da məşğul olan əhalinin 28,4%-i kənd və meşə təsərrüfatına aiddir. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində məşğul olan əhalinin tərkibində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Əgər 1990-cu ildə sənayedə çalışan işçilərin xüsusi çəkisi 12,7% təşkil edirdisə, 2009-cu ildə bu göstərici 6,0 %-ə qədər azalmışdır, kənd təsərrüfatında çalışanların xüsusi çəkisi isə xeyli artmışdır. Bu artım 1990-cı ildəki 30,9% -dən, 2009-cu ildə 38,4%-ə qədər artmışdır. 2015-ci ildə bu rəqəmin 2 dəfə artımı müşahidə olunur. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərin inkişaf etdirilməsi kənd təsərrüfatında çalışan işçilərin tərkibində bir çox dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Elmi-texniki tərəqqinin inkişaf etməsi fiziki əməklə məşğul olan işçilərin sayının azalmasına, mütəxəssislərin, mexanizatorların və digər ixtisaslanmış işçilərin sayının isə artmasına səbəb olmuşdur.

Son illərdə kənd təsərrüfatında çalışan işçilərin tərkibində orta və ali təhsilli mütəxəssislərin xüsusi çəkisi xeyli artmışdır.

Kənd təsərrüfatında ixtisaslaşmış kadrlara daim artmaqda olan tələbatı ödəmək üçün respublikada bir neçə ali məktəb, əlliyə qədər orta ixtisas məktəbləri

fəaliyyət göstərir. Bu tədris sahələrində 70 yaxın ixtisaslardan olan kadrlar hazırlanır. Kütləvi ixtisasların hazırlığı sahəsində maşinist traktorçular, sürücülər, heyvandarlar, melioratorlar, istilikxana işçiləri və s. təhsil alır.

İqtisadi kateqoriya kimi ictimai məhsulun yaradılmasında məşğulluq əmək qabiliyyətli əhalinin fəaliyyətini özündə əks etdirir. Tam məşğulluğa əhalinin iqtisadi aktivliyi nəticəsində nail olunur. Məhsul istehsal, əmtəə və xidmətlərin yaradılmasında iştirak edən insanlar iqtisadi fəal əhalini təşkil edir.

İqtisadi aktiv əhaliyə aşağıdakılar aiddir:

- muzzdlu əməklə məşğul olan şəxslər;
- daimi işçilər;
- mövsümi işçilər;
- mövsümi və təsadüfi işçilər;
- bütün iş günü ərzində çalışmayan təhsil alan gənclər.

Kənd təsərrüfatında məşğulluq bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir:

İlk növbədə bu məşğulluq torpaqla əlaqədardır. Əməyin nəticələrinə təbii, bioloji proseslər geniş təsir edir, istehsalın mövsümi xarakteri ilə əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatında işçi qüvvəsinə tələbat müxtəlif dövrlərdə fərqlənir. Daimi və müvəqqəti çalışan işçilərin sayı başqa sahələrdə çalışanlardan xeyli fərqlidir. Kənd təsərrüfatında məşğulluğun kəmiyyət ölçüsünə görə tam məşğulluq və natamam məşğulluq formalarından istifadə olunur. Tam məşğulluq bütün il ərzində məşğul olan işçilərə zəmanət verir. Bu əsasən heyvandarlar, mexanizatorlara, mütəxəssislərə və rəhbər işçilərə aiddir. Natamam məşğulluq tam olmayan iş günü ilə müəyyən olunur. Bu kateqoriya işçilərə ayrı-ayrı qruplar üzrə fəaliyyət göstərən mexanizatorlar, mövsümi işçilərə cəlb olunmuş təqaüdcü, şagird və tələbələr aiddir.

Bütün bu qeyd olunanlar kənd təsərrüfatında əmək resurslarından istifadənin səviyyəsinin aşağı olmasına səbəb olur.

Əmək resurslarından istifadənin aşağı olmasınının əsas səbəblərindən biri əməyin mövsümi xarakter daşmasıdır. Mövsümlilik istehsalın mövsümliliyi ilə və istehsal dövrünün iş dövrləri ilə üst-üstə düşməsi ilə əlaqədardır. Kənd

təsərrüfatında əməyin mövsümliliyi əkinçilikdə qış aylarında işlərin dayandırılması və emalı ilə, digər sahələrdə istehsalın xarakteri ilə əlaqədardır. Əməyin illik mövsümliliyinin aradan qaldırılmasının əsas yollarından biri istehsalın sahə strukturunun təkmilləşdirilməsindən, heyvandarlıq sahələrinin paralel olaraq inkişaf etdirilməsindən, əmək proseslərinin mexanikləşmə səviyyəsinin artırılmasından və kənd təsərrüfatı ilə sənaye əməyinin əlaqələndirilməsindən ibarətdir. Əməyin mövsümliliyi bir sıra mənfi iqtisadi və sosial nəticələrə gətirib çıxardır. Mövsümlilik il ərzində xeyli həcmdə ümumi məhsulun itirilməsinə, əməyin istifadəsinin qeyri-bərabərliyinə və ödənişlərinə təsir edir. Bütün bunlar kənd təsərrüfatında çalışanların öz əməyinin nəticələrindən razı qalmamalarına və kənd təsərrüfatında əmək resurslarından istifadənin yaxşılaşdırılması yolları aşağıdakılardır:

- yardımçı sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi;
- istehsalın strukturunun, onun elmi texniki təchizatının təkmilləşdirilməsi;
- əməyin istifadəsinin regional və sahə xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;
- işçilərin iqtisadi stimullaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi;
- sahibkarlıq fəaliyyəti obyektlərinin inkişaf etdirilməsi;
- mülkiyyət münasibətlərinin və şəxsi həyətəyən təsərrüfatların inkişaf etdirilməsi;
- kadrların yenidən hazırlığının təkmilləşdirilməsi;
- işçilərin sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması.

Kənd təsərrüfatında əmək resurslarından tam və bərabər şəkildə istifadənin vacib şərtlərindən biri istehsalın ixtisaslaşması və təmərküzləşməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi və yığımına sənaye texnologiyalarının tətbiq olunması, təsərrüfatlararası kooperasiya və aqrar sənaye inteqrasiyasının inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Təsərrüfatlararası kooperasiya və aqrar sənaye inteqrasiyası böyük sosial əhəmiyyətə malik olub, maddi nemətlərin istehsalının artmasına, kənddən gənclərin axını və əməyin xarakterinin köklü sürətdə dəyişməsinə səbəb olur.

**2004-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatının
inkışafının əsas göstəriciləri (faktiki qiymətlərlə, mln., AZN)**

	2004	2010	2011	2012	2013	2014
Ümumi məhsul	1572,7	3877,7	4525,2	4844,6	5244,6	5225,8
Əvvəlki ilə nisbətən %	108,4	101,9	116,7	107,0	108,2	99,6
Bitkiçilik	874,2	1999,2	2339,8	2458,2	2629,6	2449,4
Əvvəlki ilə nisbətən %	108,4	0,95	117,0	105,1	107,0	93,1
Heyvandarlıq	697,9	1878,5	2185,4	2386,4	2615,0	2776,4
Əvvəlki ilə nisbətən %	108,4	110,5	116,3	109,2	109,6	106,2
Əsas fondlar	2821,5	5099,8	5271,4	5611,9	5852,3	6509,9
Əvvəlki ilə nisbətən %	102,1	104,8	103,4	106,5	111,6	111,2
Fond tutumu	1,79	1,31	1,16	1,16	1,19	1,24
Fond verimi	0,56	0,76	0,86	0,86	0,84	0,81
Məşğul olanların sayı	1502,7	1720,0	1657,4	1673,8	1677,4	1691,7

Cədvəllərdən göründüyü kimi, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu son dövrlərdə sürətlə artmışdır. Belə ki, əgər 2004-cü ildə bu rəqəm 1572,7 mln. man olmuşdursa, artıq 2014-cü ildə 5225,8 mln man.təşkil edərək mütləq ölçüdə artım 3653,1 mln.manata çatmışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının 2004-2014-cü illər ərzində kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun orta illik artım tempi 12,7% təşkil etmişdir.

Kənd təsərrüfatında məhsulların istehsalı əsasən 2 yolla: istehsala cəlb olunan resursların artırılması yolu ilə və bu resurslardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması yolu ilə baş verir. Bununla əlaqədar olaraq əmək resurslarından istifadə mühüm rola malikdir. Əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən əsas iqtisadi kateqoriya əmək məhsuldarlığıdır. Əmək məhsuldarlığı istehsal olunan məhsulla əmək xərcləri arasında əlaqəni əks etdirir. Əmək məhsuldarlığı dedikdə konkret əməyin nəticəliliyi başa düşülür və hər hansı iş zamanı dövründə insanın məqsədyönlü istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyini əks etdirir. Əmək

məhsuldarlığının artırılması kənd təsərrüfatında aktual problemlərdən biridir. Geniş təkrar istehsalın artım tempi, əhalinin tələbatlarının tam ödənilməsi əmək məhsuldarlığının artırılmasından asılıdır. Əmək məhsuldarlığının artımı bütün ictimai formasiyalara xas olan ümumi qanunauyğunluqlardandır. Əmək məhsuldarlığının durmadan artması qanunu iqtisadiyyatın bütün sahələri üçün eynidir. Ancaq kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı özünü başqa formada büruzə verir. Bu əsasən əmək məhsuldarlığına təsir edən təbii şəraitlərdən və kənd təsərrüfatının sosial strukturu ilə əlaqədardır, ictimai təsərrüfatlarda işçilərin enerji ilə silahlanma səviyyəsi fərdi kəndli təsərrüfatlarda olduğundan nisbətən yüksəkdir və buna görə də ictimai təsərrüfatlarla müqayisədə, fərdi-kəndli təsərrüfatlarında əmək məhsuldarlığının səviyyəsi aşağıdır. Bildiyimiz kimi məhsul istehsalı zamanı həm canlı əmək, həm də istehlak vasitələri və materiallarda əks olunan keçmiş əmək iştirak edir. Canlı əmək keçmişdə yaradılan istehsal vasitələrini hərəkətə gətirir. Yeni istehlak dəyərlərinin yaradılmasında canlı əmək yeganə yaradıcı qüvvədir. Keçmiş əmək özündə məşinlər, avadanlıqlar, mineral gübrələr və hətta kənd təsərrüfatının əvvəlki mərhələlərində iştirak edən əməklə birlikdə keçmiş əməyi özündə əks etdirir. Kənd təsərrüfatında maddiləşmiş əmək sənayedəki maddiləşmiş əməklə müqayisədə daha az səmərəliliyə malikdir. Əmək məhsuldarlığının artırılmasının iqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, istehsal zamanı canlı əməyin xüsusi çəkisi azalır, maddiləşmiş əməyin xüsusi çəkisi isə artır. Bu elə həddə qədər artır ki, istehsalda əməyin ümumi cəmi azalır. İş günü ərzində məcmu xərclərin müəyyən edilməsi kənd təsərrüfatında məhsulların dəyərinin hesablanması üçün əsas göstərici hesab olunur. Belə ki, əmtənin dəyəri ona sərf olunan iş vaxtının miqdarı ilə müəyyən olunur. Canlı əməklə keçmiş əmək arasında nisbətlərin dəyişməsi əməyin texniki silahlanmasının yüksəlməsi zamanı baş verir. Əkinçilik məhsullarının istehsalı prosesində bütün əmək xərclərinin tərkibində keçmiş əməyin xüsusi çəkisi 67%-ə, canlı əməyin xüsusi çəkisi 33%-ə çatır.

Elmi-texniki tərəqqinin istehsala tətbiq olunması ilə keçmiş və canlı əmək xərcləri arasında nisbətlər maddiləşmiş keçmiş əmək xərclərinin artmasına, canlı

əməyin isə azalmasına doğru dəyişir. Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının səviyyəsini və dinamikasını müəyyən etmək üçün natural və dəyər göstəricilərindən istifadə olunur. Natural göstəricilər sistemində əmək məhsuldarlığı canlı əməklə yaradılan konkret məhsul növü ilə müəyyən olunur və bu məhsulların istehsalına sərf olunan iş vaxtından asılıdır. Əmək məhsuldarlığının müəyyənləşdirilməsində natural göstəricilər sistemindən istifadə olunması ən qiymətli, əhəmiyyətli göstəricilər hesab olunur. Ona görə ki, bu göstəricilər iqtisadi kateqoriya kimi əmək məhsuldarlığını daha dəqiq xarakterizə edir. Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı mürəkkəb iqtisadi kateqoriyadır. Bu göstərici tam, birbaşa, əks və dolayı göstəricilər sistemi ilə xarakterizə olunur. Əmək məhsuldarlığının birbaşa göstəriciləri istehsal olunan məhsulun həcmninə ona sərf olunan vaxtın kəmiyyətinə nisbəti ilə ölçülür. Belə ki,

$$\text{əmək məhsuldarlığı} = \frac{\text{ümumi məhsul}}{\text{əmək xərcləri}}$$

Ümumi məhsulu natural və dəyər formasında müəyyənləşdirmək olar.

Əmək xərcləri isə adam saatlar və ya adam günlərlə hesablanı bilər. Bu göstərici əsas və baş göstərici hesab olunur, çünki kənd təsərrüfatında əmək resurslarından istifadəni daha dolğun əks etdirir.

Dolayı göstəricilərə aşağıdakılar aiddir:

- vahid vaxt ərzində yerinə yetirilən kənd təsərrüfatı işlərinin həcmi, hektar/saat, ton/saat və s.;
- bir hektar kənd təsərrüfatı məhsullarına çəkilən əmək xərcləri, adam saatla;
- heyvandarlıqda birbaşa mal-qaraya düşən əmək xərcləri.

Əmək məhsuldarlığının həm natural, həm dəyər göstəricilərinin əsas çatışmazlıqları ondan ibarətdir ki, bunlar ancaq bir il müddətində, təsərrüfat ili başa çatdıqdan sonra istifadə etmək olur.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının maddi-texniki bazası zəiflədiyinə görə hər sentner kənd təsərrüfatı məhsullarına çəkilən xərclər son illərdə xeyli artmışdır. Əgər 1990-cı ildə 1 sentner taxıl istehsalına 3.1 saat əmək məsrəfləri xərclənmişdirsə, 2009-cu ildə bu göstərici 11.4 saata bərabər olmuşdur.

Pambıq istehsalında müvafiq dövrlərdə 38 saatdan 61,3 saata qədər, tütün

istehsalına çəkilən əmək xərcləri 158 saatdan 383,4 saata qədər artmışdır.

Kartof istehsalının hər sentnerinə 1990-cı ildə 17 saat əmək məsrəfləri yönəlmişdirsə, 2009-cu ildə 26,7 saata qədər artmışdır.

Ən çox artım çay yarpağı yığımında müşahidə olunur. Bu göstərici hər sentnerə 58 saatdan 250,1 saata artmışdır.

Hər sentner süd istehsalına çəkilən əmək məsrəfləri də xeyli artmışdır. Məsələn: 1990-cı ildə 1 sentner südə 15 saat əmək sərf olunmuşdursa, 2009-cu ildə 48 saata qədər artmışdır.

Mal ətinin hər sentnerinə çəkilən əmək məsrəfləri 103 saatdan 260,0 saata qədər artmışdır.

Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi müasir şəraitdə obyektiv zərurətə malikdir və xalq təsərrüfatı üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Əmək məhsuldarlığının artırılmasının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o kənd təsərrüfatında ümumi məhsulun artırılmasının əsas mənbələrindən olaraq ölkə əhalisinin ərzağa olan tələbatının tam ödənilməsinə şərait yaradır. Əmək məhsuldarlığının artırılması məhsul istehsalında canlı əməyin xüsusi çəkisini aşağı salır və beləliklə iş vaxtının qənaət olunmasına səbəb olur. Əmək məhsuldarlığının artması ilə kənd təsərrüfatında işçilərin sayı azalır. Azad olmuş işçilər iqtisadiyyatın digər sahələrinə yönəldilir. Əmək məhsuldarlığının artımı eyni zamanda iş gününün qısaltılmasına təsir edir. İl ərzində işlənən iş günlərinin və saatlarının sayına təsir edir. Əmək məhsuldarlığı nəticəsində əldə olunan sərbəst vaxt şəxsi və ictimai tələbatların ödənilməsinə yönəldilir. Əmək məhsuldarlığının artırılması kənd təsərrüfatı məhsulları vahidinə çəkilən xərcləri aşağı salır. Son nəticədə əmək məhsuldarlığının artması istehsalın səmərəliliyinin artmasına şərait yaradır.

Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığına təsir edən amillərin istiqamət və təsir dərəcəsi müxtəlifdir. Bu amillərin bəziləri əmək xərclərinin aşağı düşməsinə, digərləri isə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasına təsir edirsə, üçüncü amillər isə eyni zamanda həm əməyin qənaət olunmasına, həm də istehsal olunan məhsulun artımına təsir edir. Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığına təsir edən amillər və onların yaxşılaşdırılması yolları aşağıdakılardan ibarətdir:

- təbii iqlim şəraitləri;
- torpaqlardan səmərəli istifadə olunması;
- istehsalın intensivləşdirilməsi və maddi texniki bazasının yaxşılaşdırılması;
- elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiq olunması;
- istehsal proseslərinin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması;
- əməyin intensivliyinin artırılması;
- kadrların ixtisasının yüksəldilməsi;
- əməyin təşkilinin və maddi stimullaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi;

Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin əsas yolları aşağıdakılardır:

- əməyin fondla silahlanmasını və təsərrüfatların fondla təminatının yaxşılaşdırılması;
- əsas fondlardan istifadənin intensivliyinin yüksəldilməsi;
- kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşmasının və təmərküzləşməsinin dərinləşməsi;
- bitkiçilikdə və heyvandarlıqda resurslara qənaət edən və progressiv texnologiyaların tətbiq olunması;
- əməyin təşkilinin yaxşılaşdırılması və onun intensivliyinin yüksəldilməsi;
- aqrar-sənaye kompleksi üçün kadrların ixtisasının artırılması;
- əməyin maddi stimullaşdırılmasının gücləndirilməsi.

Əmək məhsuldarlığında intensiv və sənaye texnologiyalarının tətbiqi əmək proseslərinə və əməyin təşkilində bəzi tələblərin gözlənilməsini zəruri edir. Müəssisələrdə əməyin təşkili elə qaydada olmalıdır ki, əmək resurslarından səmərəli istifadə olunmasına və əmək məhsuldarlığının artmasına şərait yaransın.

Heyvandarlıqda əmək məhsuldarlığının bitkiçiliyə nisbətən aşağı olması onunla izah olunur ki, bu sahələrdə əmək proseslərinin mexanikləşmə səviyyəsinin aşağı olması ilə yanaşı təşkilatı səbəblər də mövcuddur. Heyvandarlıqda əmək bölgüsü və əməyin kooperasiyasında əsas və köməkçi ixtisas sahibləri arasında işlərin mexanikləşmə səviyyəsi progressiv texnologiyalara uyğun deyildir. Heyvandarlıqdakı əmək məhsuldarlığı eyni zamanda istehsalın sanitariya-gigiyena

şəraitlərində və heyvandarlıq fermalarının mikroiklimlərinin qeyri-qənaətbəxşliyindən asılıdır.

İşçi qüvvəsinin ixtisas üzrə iş stajı birbaşa əmək məhsuldarlığına təsir edir. Təcrübəli mexanizatorlar aqrotexniki tədbirləri mükəmməl bildiklərinə görə texnoloji proseslərin təşkilini düzgün həyata keçirməklə əmək resurslarından səmərəli istifadə olunmasına və məhsuldarlığının artmasına şərait yaradırlar.

Kənd təsərrüfatında əsas istehsal fondları və bunlardan istifadənin səmərəliliyi Kənd təsərrüfatı istehsalının əsasını və onun inkişafını maddi-texniki resursların zəruri həcmələrinin mövcudluğu təşkil edir. Maddi-texniki resursların içərisində əsas rol istehsal vasitələri təşkil edir, istehsal prosesində funksional roluna görə istehsal vasitələri, əmək predmetləri və əmək vasitələrinə bölünürlər. Əmək predmetləri təbiət cisimlərindən ibarətdir və bu təbiət cisimləri istehsal prosesində insanların müvafiq təsirinə məruz qalır. Bunlara xammal, əsas və digər köməkçi materiallar aiddir ki, bunlarsız kənd təsərrüfatı istehsalını təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Əmək predmetləri bir iş tsikli ərzində istehlak olunur, özünün maddi formasını dəyişir və öz dəyərini tamamilə istehsal olunan məhsulun üzərinə köçürür. Əmək predmetləri daim özlərinin təkrar istehsalını tələb edir. Kənd təsərrüfatında bunlara toxumlar, yemlər, yanacaq-sürtgü materialları, üzvi və mineral gübrələr, kimyəvi dərmanlar və s. aiddir.

Əmək vasitələrinə elə istehsal vasitələri aid edilir ki, onların vasitəsi ilə əmək predmetlərinə təsir edilərək yeni istehlak dəyərləri yaradılır. Əmək vasitələri bir neçə istehsal tsiklində iştirak edərək öz maddi formasını saxlayır və öz dəyərlərini aşınma dərəcəsiindən asılı olaraq istehsal olunan məhsul üzərinə hissə-hissə keçirirlər. Əmək vasitələri istehsal dərəcəsiindən asılı olaraq dövriyyədən çıxır və yeniləri ilə əvəz olunur. Buraya maşınlar, avadanlıqlar, binalar, qurğular, məhsuldar və işçi heyvanları və s. aiddir ki, bunlar da əsas fondları formalaşdırır.

Əsas fondlar aşağıdakı qruplara bölünür:

- kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas istehsal fondları;
- qeyri-kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas istehsal fondları;

– qeyri-əsas istehsal fondları;

Kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas istehsal fondlarına bina, qurğu, ötürücü vasitələr, cihazlar, maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, məhsuldar və qoşqu heyvanları, çoxillik əkmələr, istehsal və təsərrüfat inventarları aiddir.

Qeyri-kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas istehsal fondlarına sənaye istehsal fondları, tikinti, ticarət və ictimai iaşə fondları aiddir.

Qeyri-əsas istehsal fondlarına isə mənzil, kommunal təsərrüfatların tikintiləri və qurğuları, məişət xidmətləri, təhsil təşkilatları, mədəniyyət və incəsənət obyektləri, səhiyyə şöbələri, bədən tərbiyəsi və sosial təminat sahələri aiddir.

Kənd təsərrüfatında əsas fondlar natural və dəyər göstəriciləri vasitəsilə qiymətləndirilir. Natural göstəricilər əsas fondların kəmiyyət və keyfiyyət tərkibi haqqında, istehsal imkanları haqqında və xidmət müddəti haqqında məlumatları əks etdirir.

Əsas fondların dəyər göstəricisi fondların uçotunun iqtisadi təhlilinin aparılmasında və ümumiləşdirici sahə göstəricilərinin müəyyənləşməsində istifadə olunur. Əsas fondların dəyər ölçüsü ilə qiymətləndirilməsi bu fondların yaradılmasına yönəldilən kapital qoyuluşlarının həcmi əks etdirir. Hazır məhsul üzərində aşınma (amortizasiya) dəyərindən asılı olaraq amortizasiya ayırmalarının müəyyənləşməsinə imkan verir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kənd təsərrüfatının əsas fondları aşağıdakı növ dəyər göstəriciləri ilə qiymətləndirilir.

- tam balans dəyəri;
- tam bərpa olunma dəyəri;
- qalıq balans dəyəri;
- qalıq bərpa dəyəri.

Əsas fondların tam balans dəyəri dedikdə, onların son qiymətləndirməyə görə dəyəri başa düşülür. Əsas fondların tam balans dəyəri, bu fondların alınmasına sərf olunan qiyməti və onun daşınması və qurulmasına çəkilən xərcləri özündə əks etdirir. Bu göstərici əsas fondlardan səmərəli istifadə olunmasının qiymətləndirilməsində istifadə olunur.

Əsas fondların bərpa dəyəri dedikdə bunların yenidən qiymətləndirilməsi

zamanı müasir şəraitdə təkrar istehsalın dəyərini özündə əks etdirir. Başqa sözlə tam bərpa dəyəri əsas fondların qiymətləndirilməsindən sonrakı dəyərdir. Tam bərpa dəyəri balans dəyərinin yenidən qiymətləndirmə əmsalına vurulması yolu ilə əmələ gəlir.

Qalıq balans dəyəri əsas fondların tam balans dəyərinin cəmindən yenidən qiymətləndirmə dövrünə qədər aşınması fərqi ilə hesablanır. Yəni:

Burada: **B(q)**- qalıq balans dəyəri; **B(t)**- tam balans dəyəri; **A** - yenidən qiymətləndirmə zamanı aşınma

$$\mathbf{B(q)=B(t)-A}$$

Qalıq bərpa dəyərini müəyyən etmək üçün isə qalıq balans dəyəri ilə tam balans dəyəri arasındakı **K(q)** nisbəti tapmaq lazımdır.

$$\mathbf{K(q)=\frac{B(q)}{B(t)}}$$

Qalıq bərpa dəyərini Q(b) işarə etsək, onda əsas fondların qalıq bərpa dəyərini aşağıdakı düstürlə hesablaya bilərik:

$$\mathbf{Q(b)=B(t) \times K(q)}$$

Əsas fondların aşınması iki cür olur: fiziki və mənəvi

Fiziki aşınma əsas fondların intensiv istifadə olunmasından, həm də fəaliyyətsiz qalmasından baş verə bilər. İş prosesində istifadə olunarkən əsas fondların bu və ya digər hissələri sıradan çıxıb bilər, deformasiyaya uğraya bilər və dağıla bilər. Digər bir tərəfdən əsas fondların iqtisadi və təbii şəraitdən də aşınmaya məruz qalır. Məsələn: metal korroziyaya uğrayır, ağac və digər materiallar çürüyür. Fiziki aşınma çox vaxt maddi aşınma kimi də qəbul edirlər.

Əsas fondların mənəvi aşınması isə o deməkdir ki, bunlar fiziki cəhətdən istifadəyə yararlı olsalar da iqtisadi cəhətdən səmərəli deyildir və yeniləri ilə əvəz olunması zərurəti vardır. Mənəvi aşınmanın əsas səbəbi ETT-nin sürətlənməsidir.

Əsas fondların mənəvi aşınmasının iki növü mövcuddur:

- mövcud olan maşın və avadanlıqların istehsalının ucuzlaşması ilə;
- nisbətən daha məhsuldar maşınların yaradılması ilə;

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində əsas istehsal fondlarının təmin olunma səviyyəsini fondla silahlanma dərəcəsi ilə ölçürlər. Əməyin fondla silahlanma

dərəcəsinə müəssisədə çalışan hər bir işçiyə düşən əsas istehsal fondlarının dəyəri ilə müəyyənləşdirirlər.

Əgər fondla silahlanmanı $F(s)$ ilə işarə etsək, onda:

$$F(s) = \frac{\Theta(f)}{i}$$

Burada: $\Theta(f)$ - əsas istehsal fondlarının orta illik göstəricisi:

i - müəssisələrdə çalışanların orta illik sayı.

Kənd təsərrüfatında əsas istehsal fondlarından istifadənin iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə etmək üçün bir sıra göstəricilər sistemindən istifadə edirlər. Bu göstəricilər əsasən texniki, iqtisadi göstəricilərdən ibarətdir. Əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən əsas dəyər göstəriciləri, fond verimi və fond tutumudur.

Fond verimi göstəricisi kənd təsərrüfatının orta illik ümumi məhsulunun dəyərinin əsas kənd təsərrüfatı təyinatlı fondların dəyərinə nisbətəldə alınur. Fond verimini - $F(v)$ ilə işarə etsək.

$$F(v) = \frac{\dot{U}(m)}{\Theta(f)}$$

Burada: $\dot{U}(m)$ - kənd təsərrüfatında illik ümumi məhsulun dəyəri;

$\Theta(f)$ kənd təsərrüfatı fondların dəyəri.

Fond veriminin tərs qiyməti fond tutumudur.

$$F(t) = \frac{1}{F(v)} \quad \text{və ya} \quad F(t) = \frac{\Theta(f)}{\dot{U}(m)}$$

Kənd təsərrüfatında əsas istehsal fondlarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin aşağıdakı yolları mövcuddur:

- müəssisələrin fondla təmin olunma səviyyəsinin yaxşılaşması;
- əmək vasitələrinin təkmilləşdirilməsi və onların etibarlılığının yüksəldilməsi;
- maşın, traktor parkına texniki xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi və onların məhsuldarlığının artırılması;
- bina və qurğuların tikintisinin ucuzlaşdırılması və onların tikintisində yerli tikinti materiallarından istifadə olunması;
- sənaye müəssisələrində istehsal olunan kənd təsərrüfatı məşm və

avadanlıqlarının qiymətlərinin aşağı salınması;

– əsas istehsal fondlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi və onların aktiv hissələrinin artırılması;

– əsas istehsal fondları ilə dövriyyə fondları arasında optimal münasibətlərin müəyyənləşdirilməsi;

– kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşması və təmərküzləşməsinin dərinləşməsi.

Kənd təsərrüfatında vacib elementlərdən biri kimi əsas istehsal fondları ilə yanaşı dövriyyə fondları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövriyyə fondları məhsul istehsalı və satışının fasiləsizliyini təmin edir. Kənd təsərrüfatında dövriyyə fondları istehsal prosesində istifadə olunan əmək predmetlərindən və maddi dəyərlərdən ibarətdir. Dövriyyə fondlarına olan zəruri tələbatlar texnoloji normativlər əsasında müəyyən olunur. Məsələn: yanacaq və yağlama materiallarına olan tələbat istifadə olunacaq traktorlar, kombaynlar, avtomobillərin sayından və təklif olunan işlərin həcmindən asılı olaraq müəyyənləşir. Yemlərə olan tələbat heyvanların yemləmə normalarına uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. Kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəli həyata keçirilməsinin zəruri şərtlərindən biri dövriyyə fondlarının həcmlərinin düzgün formalaşdırılmasından və onlardan səmərəli istifadə edilməsindən asılıdır.

Kənd təsərrüfatında iş vaxtının və istehsal dövriyyələrinin üst-üstə düşməməsindən və istehsalın mövsümi xarakterindən asılı olaraq ayrı-ayrı dövrlərdə dövriyyə fondlarının ehtiyat həcmi müəyyənləşməlidir. Dövriyyə fondlarının həcminə kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşması və intensivləşmə səviyyəsi təsir edir. Heyvandarlıq məhsullarının istehsalının ixtisaslaşmasının dərinləşməsi ilə daha çox həcmdə yemlər tələb olunur.

Taxıl məhsulları istehsalında isə daha keyfiyyətli toxum mineral gübrələr, yanacaq və sürtgü materiallarından və s. istifadə olunur. Dövriyyə fondlarının iqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar öz dəyərlərini bütövlükdə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsulları üzərinə köçürürlər. Dövriyyə fondlarının dəyəri istehsal olunan məhsulun ümumi xərclərinə daxil olur. Dövriyyə fondları istehsal

prosesində bir istehsal tsikli müddətində iştirak edir və ona görə də öz əvvəlki səviyyəsinə qayıtmaq üçün geniş təkrar istehsal vasitəsi ilə bərpa olunur, istehsal prosesində dövriyyə fondları öz maddi formasını dəyişir ki, bu da əsas istehsal fondlarından fərqləndirici cəhətlərini müəyyən edir.

Kənd təsərrüfatında dövriyyə fondları sənaye və xalq təsərrüfatının digər sahələrindəki dövriyyə fondlarından bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir: bu kənd təsərrüfatı istehsalının spesifikliyi ilə əlaqədardır. Kənd təsərrüfatında dövriyyə fondlarının dövr müddəti başqa sahələrə nisbətən çox olur. Bu istehsal tsiklinin uzunluğu ilə əlaqədardır. Kənd təsərrüfatı istehsalında mövsümlüklə əlaqədar olaraq dövriyyə fondlarından istifadə də qeyri-bərabərlik mövcuddur. Belə ki, qış aylarında dövriyyə fondlarının xeyli hissəsi toxum və yem ehtiyatlarında toplanır. Yayda isə dövriyyə fondları neft məhsullarını, maşınlar üçün ehtiyat hissələrinin və başqa çatışmayan istehsal ehtiyatlarına yönəldilir. Kənd təsərrüfatında dövriyyə fondları istehsal ehtiyatlarına, başa çatmamış istehsala və tədavül fondlarına ayrılır.

İstehsal ehtiyatları dedikdə, xammal və materiallar, gübrələr və zəhərləyici maddələr, yanacaqlar, tara və tara materialları, yanacaq və sürtgü materialları, tikinti materialları, toxumlar və əkin materialları, ehtiyat hissələri, yemlər, kökəldilməkdə olan heyvanlar, azqiyətli və tez aşınan əşyalar

Başə çatmamış istehsala bitkiçilikdə və heyvandarlıqda mövcud olan başə çatmamış istehsal, sənaye və köməkçi istehsa sahələrində isə həmin sahələrdəki başə çatmamış istehsal aiddir.

Tədavül fondlarına satışı hazır olan məhsullar, alıcılarla hesablaşdırılan vəsaitlər, material və xammalların alınması üçün lazım olan pul vəsaitləri aiddir.

Bitkiçilikdə mövcud olan başə çatmamış istehsala gələn ilin payızlıq və yazlıq bitkiləri, heyvandarlıqda isə növbəti ilə qoyulmuş inkubasiya yumurtaları və kökəldilməkdə olan mal-qara aiddir.

Dövriyyə fondlarının hərəkəti üç mərhələni əhatə edir:

- təchizat;
- istehsal;

– satış;

I və III mərhələlər tədavül sferasına; II mərhələ isə istehsal sferasına aiddir. Kənd təsərrüfatında dövriyyə fondlarını şərti olaraq iki hissəyə bölmək olar:

I qrup hələ istehsal prosesinə daxil olmayan və istehsal ehtiyatlarında olan predmetlər və materiallar aiddir. Bunlar əsasən toxum və əkin materiallarından, yemlərdən, gübrələrdən, zəhərləyici maddələrdən, yanacaq sürtgə materiallarından ibarətdir.

II qrup dövriyyə fondlarına isə istehsal prosesində iştirak edən, ancaq hələ başa çatmamış məhsullar aiddir. Bunlara cavan heyvanlar, kökəldilməkdə olan heyvanlar və başa çatmamış istehsal aiddir.

Dövriyyə fondları formalaşma mənbəyinə görə iki yerə bölünürlər:

– təsərrüfatın özünəməxsus olan dövriyyə fondları;

– borc olaraq əldə olunan dövriyyə fondları;

Özünəməxsus olan dövriyyə fondları hazır məhsulun bölgüsü prosesində ayrılır, istehsal olunan taxılın bir hissəsi, kartofun bir hissəsi, digər kənd təsərrüfatı məhsullarının toxumları, heyvandarlıq məhsulları müəssisədə saxlanmaqla dövriyyə fondlarını yaradır. Özünəməxsus olan dövriyyə fondları istehsal olunduğu təsərrüfatda maya dəyərinə görə qiymətləndirilir.

Borc ilə əldə olunan dövriyyə fondları isə onların alınmasına və istehlak yerinə çatdırılmasına sərf olunan xərclərə görə.

2.2. Kənd təsərrüfatına investisiya və maliyyə qoyuluşları. Kənd təsərrüfatında intensivləşmə və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları

Kənd təsərrüfatının inkişafı geniş təkrar istehsalın iqtisadi, obyektiv qanunlarına müvafiq olaraq həyata keçirilir. Kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının artımını həm əkin sahələrinin və mal-qaranın baş sayının artırılması, həm də istehsal vasitələrindən səmərəli istifadə olunması yolu ilə həyata keçirmək olar.

Birinci halda söhbət bu sahənin ekstensiv inkişaf yollarından gedir, istehsalın bu formasında məhsul artımı, istehsal prosesində iştirak edən istehsal amillərinin

kəmiyyət artımı yolu ilə müəyyən olunur. Kənd təsərrüfatının inkişafının ekstensiv yolu üçün xarakterik cəhətlərdən biri torpaq resurslarının sahəsinin genişləndirilməsi ilə istehsala tətbiq olunan texnika və texnologiyaların ciddi dəyişikliklərə məruz qalmadığı köhnə texnikanın bazası əsasında həyata keçirilir, istehsalın artırılmasının ekstensiv yolu geniş perspektivlərə malik deyildir. Çünki torpaqların sahəsi məhduddur və onu nəzərə çarpacaq dərəcədə artırmaq mümkün deyildir. Bundan başqa inkişafın ekstensiv yolu yararlı torpaqların məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmir. İkinci halda isə söhbət istehsalın artırılmasının intensiv yolundan gedir. Öz növbəsində istehsalın artımının intensiv yolu kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının fasiləsiz olaraq artımına təsir edir. Bu yolla sərəncamda olan resurslardan istifadənin səmərəliliyi, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan istifadə, mal-qaranın və quşların baş sayından istifadə yüksəlir. Bu məqsədlərə nail olunması, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiq edilməsi hesabına torpaq, əmək və material resurslarından səmərəli istifadə olunmasına gətirib çıxarır.

İntensiv inkişaf zamanı hər bir hektar torpaq sahəsindən istehsal olunan məhsulların həcmi artırmaq üçün kapitalın təmərküzləşməsi tələb olunur. Kənd təsərrüfatının inkişafının bu yolu əkinçilikdə və heyvandarlıqda məhsul istehsalının artırılması üçün geniş imkanlar açır. Kənd təsərrüfatının inkişafının intensiv yolu ölkənin ayrı-ayrı rayonlarında ekstensiv inkişafın imkanlarını da məhdudlaşdırmır. Yeni torpaq resurslarının istehsala cəlb olunması, respublikanın təbii iqtisadi potensialının müxtəlifliyi istehsal amillərinin daima genişləndirilməsini də ön plana çəkir, intensivləşmə termini fəaliyyət sahəsinin gərginliyini əks etdirir. Kənd təsərrüfatında intensivləşmənin iqtisadi mahiyyəti istehsalın artırılması, səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə hər hektar torpaq sahəsinə daha təkmil istehsal vasitələrinin, ixtisash əməyin tətbiq olunmasının artması ilə izah olunur.

Beləliklə, intensivləşmə elə bir iqtisadi prosesdir ki, hər hektar əkin sahəsinə və hər baş mal-qaraya düşən məhsuldarlıq artır, heyvandarlıqda və bitkiçilikdə istehsal artımına nail olunur. Məhsulların keyfiyyəti yaxşılaşır, istehsal olunan və satılan hər məhsul vahidinə düşən material, pul xərcləri azalır.

Kənd təsərrüfatının intensivləşməsinin baş məqsədi məhsul istehsalının yaxşılaşdırılması yolu ilə əhalinin daima artan tələbatlarının tam ödənilməsindən ibarətdir. Kənd təsərrüfatının intensivləşməsi kənd və şəhər əhalisinin həyat və mədəni səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında vacib rol oynayır. Kənd təsərrüfatında ETT-nin sürətlənməsi ilə vahid məhsula çəkilən canlı və maddiləşmiş əməyin nisbətlerini dəyişdirir. Bu zaman maddiləşmiş əməyin xüsusi çəkisi artır, canlı əməyin xüsusi çəkisi isə azalır və hər bir sentner məhsul istehsalına düşən əmək xərcləri aşağı düşür. Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatının inkişafının vacib istiqamətlərindən biri kimi intensivləşmənin iqtisadi mahiyyəti məhz bu qeyd olunanlarla izah olunur. Kənd təsərrüfatının intensivləşməsi mürəkkəb iqtisadi proses olaraq kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadiyyatın bütün vacib tərəflərini özündə əks etdirir, intensivləşmənin səviyyəsi dəyər və natural göstəricilər sistemi ilə xarakterizə olunur, intensivləşmənin ümumiləşdirilmiş göstəricisi vahid əkin sahəsinə düşən əsas istehsal fondlarının və cari istehsal xərclərinin cəmindən ibarətdir. Bunu aşağıdakı formula ilə ifadə etmək olar:

$$I(s) = \frac{\Theta(f) + C(x)}{\text{əkin sahəsi}}$$

$I(s)$ – intensivləşmə səviyyəsi (man/ha);

$\Theta(f)$ – əsas fondlar;

$C(x)$ – cari xərclər;

Kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin yüksəldilməsinin həlledici şərtlərindən biri vahid əkin sahəsindən və hər baş mal-qaradan əldə olunan məhsul çıxımı hesab olunur. İntensivləşmə prosesi təkcə hər hektar əkinə və hər baş mal-qaraya əlavə kapital qoyuluşu ilə deyil, onlardan səmərəli istifadə olunması ilə müəyyən olunur. Kənd təsərrüfatı istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi təbii və iqtisadi şəraitlərin hərtərəfli nəzərə alınmasını, torpaq, maddi-texniki və əmək resurslarından fəal istifadə olunması ilə yüksəlir. Nəzəriyyəyə görə müəyyən kəmiyyətdə torpaq sahəsinə istənilən həcmdə kapital qoyuluşu müvafiq nəticələrlə müşayiət oluna bilirsə, bu eyni zamanda iqtisadi-texniki və mədəni inkişaf səviyyələrindən də çox asılıdır. Kənd təsərrüfatının inkişafına yönəldilən xərclər elə səmərəli istifadə olunmalıdır ki, hər xərc vahidinə

düşən məhsulun kəmiyyəti yüksək olsun və hər xərc vahidinə maksimum mənfəət əldə olunsun. Kənd təsərrüfatının intensivləşməsinin iqtisadi səmərəliliyi bir sıra sistem göstəricilərlə ifadə olunur. Bu göstəricilər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Vahid torpaq sahəsindən əldə olunan ümumi məhsulun çıxımı. Əgər intensivləşmənin iqtisadi səmərəliliyini $S(i)$ ilə, ümumi məhsulun dəyərini $\ddot{U}(m)$ ilə, əkin sahəsini $\Theta(s)$ ilə işarə etsək, onda :

$$S(i) = \frac{\ddot{U}(m)}{\Theta(s)}$$

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu müqayisəli qiymətlərlə verilməlidir, bu imkan verir ki, ümumi məhsulun dinamikasını müqayisə etməklə eyni şərtlərdə fəaliyyət göstərən təsərrüfatların iqtisadi səmərəliliyini fərqləndirmək mümkün olsun. Hər hektardan məhsul çıxımının artımı və onun istehsalına eyni zamanda sərf olunan maya dəyərinin aşağı salınması intensivləşmənin yüksək olmasını göstərir.

2. Kənd təsərrüfatının intensivləşməsinin digər göstəricisi hər hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan əldə olunan ümumi gəlirlə müəyyənləşir. Əgər ümumi gəliri $\ddot{U}(g)$ işarə etsək, onda intensivləşmənin səmərəliliyini aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

$$S(i) = \frac{\ddot{U}(g)}{\Theta(s)}$$

Bu göstərici daha təkmil istehsal vasitələri, qabaqcıl texnologiya, yüksək məhsuldarlığa malik sortlar və heyvan cinsləri tətbiq etməklə kapital qoyuluşlarının həcmi artırmaq yolu ilə əlavə kapital qoyuluşlarından daha səmərəli istifadə olunmasını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

3. Kənd təsərrüfatının intensivləşməsinin iqtisadi səmərəliliyinin digər bir göstəricisi hər hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsindən əldə olunan xalis gəlir yaxud mənfəətin miqdarı ilə müəyyənləşə bilər.

$$S(i) = \frac{X(g)}{\Theta(s)} \quad \text{yaxud} \quad S(i) = \frac{M}{\Theta(s)}$$

Burada: $X(g)$ - xalis gəlir, M - isə mənfəəti göstərir.

Bu göstərici xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki, xalis gəlir əlavə kapital qoyuluşları üçün əsas mənbə hesab olunur. Kənd təsərrüfatının ardıcıl olaraq

intensivləşməsi əlavə kapital qoyuluşlarının özünü doğrultmasma səbəb olur və nəticədə xalis gəlirin artımına gətirib çıxarır.

4. Kənd təsərrüfatının intensivləşməsinin iqtisadi səmərəliliyi eyni zamanda hər vahid əmək xərclərinə düşən ümumi məhsulun həcmi ilə də hesablanı bilər.

Burada əmək xərclərini $\Theta(x)$ ilə işarə etsək, onda hər bir halda:

$$S(i) = \frac{\ddot{U}(m)}{\Theta(x)} \quad \text{yaxud} \quad S(i) = \frac{U(g)}{\Theta(x)} \quad S(i) = \frac{X(g)}{\Theta(x)}$$

5. Kənd təsərrüfatının intensivləşməsinin iqtisadi səmərəliliyi eyni zamanda ümumi məhsulun, ümumi gəlirin və xalis gəlirin əsas və dövriyyə istehsal fondlarının dəyərinə cəminin nisbəti ilə hesablanı bilər:

$$S(i) = \frac{\ddot{U}(m)}{\Theta(f) + D(f)}$$

$$S(i) = \frac{\ddot{U}(g)}{\Theta(f) + D(f)}$$

$$S(i) = \frac{X(g)}{\Theta(f) + D(f)}$$

Kənd təsərrüfatının intensivləşməsinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması yolları aşağıdakılardan ibarətdir:

- kənd təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqinin inkişafı;
- kənd təsərrüfatında investisiya və kapital qoyuluşlarının artımı;
- kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi;
- istehsal proseslərinin mexanizasiya səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- kənd təsərrüfatının kimyalaşmasının inkişafı, yeni mineral gübrələrin və bitkilərin mühafizə vasitələrinin tətbiqi;
- kənd təsərrüfatının meliorasiyası, yəni suvarmanın, qurutma işlərinin və mədəni-texniki işlərin inkişafı;
- kənd təsərrüfatı üçün kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsi;

Kənd təsərrüfatı istehsalının həcmində genişlənməsi müvafiq həcmdə maddi-texniki bazanın genişləndirilməsinə əsaslanır. İstehsal fondlarının həcmində genişlənməsi kənd təsərrüfatı istehsalı potensialının genişlənməsinə yönəldilmiş əlavə qoyuluşlar hesabına həyata keçirilir. ASK sahələrinin dayanıqlı inkişafı bazar

münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatı müəssisələrinə müvafiq pul və material resurslarının təmin edilməsi ilə investisiya aktivliyinin artırılması zərurətini qarşıya qoyur, investisiya təsərrüfat fəaliyyəti prosesində əsas fondların və dövriyyə vəsaitlərinin əldə olunması üçün uzunmüddətli qoyuluşları əks etdirir. Eyni zamanda investisiya təkcə müəssisənin əsas fondlarının genişlənməsi üçün deyil, dövriyyə fondlarının formalaşması və bərpası üçün xərcləri özündə əks etdirir. Təsərrüfat fəaliyyəti obyektlərinə uzun müddətli kapital qoyuluşları ancaq özünü o vaxt doğruldur ki, bu qoyuluşlar nəticəsində mənfəət əldə olunur və sosial səmərəliliyə nail olunur, investisiya bazarı əsas və dövriyyə vəsaitlərinin formalaşması üçün kapital və maliyyə qoyuluşlarından ibarətdir. Maliyyə və real investisiyanı bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Maliyyə investisiyası dedikdə, qiymətli kağızların alınmasına və eyni zamanda istehsal məqsədli pul vəsaitlərinin qoyulmasına sərf olunan investisiyalar başa düşülür.

Real investisiya dedikdə, maddi istehsal fondlarının təkrar istehsalına və material istehsal ehtiyatlarının artırılması məqsədi ilə yönəldilən kapital qoyuluşları başa düşülür və real investisiyaya kapital qoyuluşları da adlanır. Milli hesablar sistemində real investisiya dedikdə, maddi istehsal vasitələrinin artımına və əsas kapitalla qoyulan investisiya başa düşülür, bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir neçə növ qiymətli kağızlardan istifadə olunur:

1. səhmdar cəmiyyətlərinin səhmləri;
2. istiqrazlar;
3. dövlətin borc öhdəlikləri;
4. törəmə qiymətli kağızlar (veksellər, özəlləşdirmə çekləri və s.);

Kənd təsərrüfatında investisiyalar aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilir:

- köhnəlmiş və aşınmış avadanlıqların dəyişməsinə;
- müasir texnika və yeni texnologiyaların tətbiq olunmasına;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasına;
- yeni istehsal növlərinin inkişafına;

Kənd təsərrüfatında investisiyaların formalaşması qoyulan vəsaitlərin tez

qayıtması nəzərə alınmaqla iqtisadi prinsiplərə əsaslanır, investisiya birbaşa əlavə xalis gəlirin əldə oluması ilə əlaqədardır və kapital qoyuluşlarının qaytarılması müddətinin qısaltılması ilə müəyyənləşir. İntestisiyalar nə qədər tez özünü doğruldursa, investisiyalaşma üçün də stimullar artmış olur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya siyasətinin mütləq istiqamətləri aşağıdakılardır:

- müsabiqə əsasında rəqabət qabiliyyətli projətlərin seçilməsi;
- tez ozunu doğruldan xərclərə üstünlük verilməsi;
- məhsul satışının və keyfiyyətinin nəzərə alınması ilə investisiyanın iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması;
- rəqiblərin istehsal imkanlarının nəzərə alınması.

Kənd təsərrüfatında maliyyə stabilliyinə və sahənin iqtisadi artımına investisiya fəaliyyətini canlandırmadan nail olmaq mümkün deyil, istehsal sferasında investisiya prosesi ilk növbədə istehsal infrastrukturunun inkişafına yönəldilməlidir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin daxili əhəmiyyətli yollarla, təmir obyektləri ilə, texniki avadanlıqların saxlanması üçün tikililərlə tam təmin olunmasında külli miqdarda kapital qoyuluşu tələb olunur.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində kənd təsərrüfatında investisiya aktivliyinin zəifləməsinin aşağıdakı səbəbləri mövcuddur:

- iqtisadi və siyasi şəraitlərdə stabilliyin pozulması;
- milli iqtisadiyyata bütünlükdə yönəldilən kapital qoyuluşlarının həcmının azalması;
- bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ağır iqtisadi vəziyyətə düşmüş təsərrüfatların böyük kapital qoyuluşlarına olan tələbatlarının artması;
- ASK-də istehsalın investisiyalaşması üçün mexanizmlərin və stimulların zəif olması.

Kapital qoyuluşlarının istifadəsinə yönəlmiş üstün istiqamətlərdən biri kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal olunduğu yerdə emal sənayesinin inkişaf edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatının istehsal strukturunun yenidən qurulması, fermer təsərrüfatlarının yaradılması, yaşayış tikililərinin və bununla əlaqədar olaraq qeyri-istehsal infrastrukturalarının yaradılması üçün investisiya

siyasətinə ciddi tələblər qoyur. ASK-ndə elə stimullar və imtiyazlar sistemi yaranmalıdır ki, bunun vasitəsi ilə həm də ASK-nin digər sahələrində investisiyanın cəlb edilməsinə nail olunsun. İntestisiyanın aktivləşməsi üçün vergiyə cəlb olunmanın və stimullaşdırıcı əvəzsiz dotasiyaların verilməsi, bank borcları və kreditlərinin qaytarılması üçün imtiyazlı rejimlərin yaradılması investisiyanın vacib istiqamətləri üzrə maliyyə resurslarının əldə olunmasına imkan verən tədbirlərin keçirilməsi vacibdir.

Şəkil. Aqrar qurumun maliyyələşdirilməsi istiqamətləri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kənd təsərrüfatının investisiyalaşmasına bir sıra amillər təsir göstərir. Bunlardan biri əmtəə istehsalçılarının maraqlarından, digəri isə sahibkarlardan asılı olmayan kənar şəraitlərdən asılıdır.

Əmtəə istehsalçılarının maraqlarından irəli gələn amillərə aşağıdakılar aiddir:

- kənd təsərrüfatı bitkilərinin və heyvanlarının məhsuldarlığı;
- investisiyalaşması birinci tələb olunan obyektin seçilməsi;
- istehsalın ixtisaslaşması və təmərküzləşməsi;
- əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal texnologiyası;
- investisiyanın xarakteri, yəni qısamüddətliliyi və ya uzunmüddətliliyi;
- istehsalın maya dəyəri və əmək məhsuldarlığının səviyyəsi.

Sahibkarlar bu qeyd olunan amilləri bütün istehsal prosesi dövründə və ya yaxın müddətə istehsalın və investisiyaların planlaşmasında nəzərə ala bilərlər. Ancaq investisiyalaşma zamanı əmtəə istahsalçılarından asılı olmayan bir sıra amillər də vardı ki, bunlar nəzərə alınmalıdır. Bu amillərə isə aşağıdakılar aiddir:

- kənd təsərrüfatı məhsulları və sənaye məhsullarının qiymətləri;
- kreditlərin faiz dərəcələri;
- mənfəətdən vergi dərəcələri;
- inflyasiya prosesləri;
- kənd təsərrüfatı istehsalının mövsümliliyi;
- qiymətlər baxımından məhsullara olan tələbat;
- kənd təsərrüfatı istehsalına göstərilən öhdəliklər;
- məhsulların dünya qiymətləri.

Təsərrüftaçılıq obyektlərinə uzunmüddətli kapital qoyuluşları o vaxt özünü doğruldur ki, bunlar mənfəət əldə olunmasına imkan yaradır və sosial səmərəliliyə nail olunur. İntestisiyaların səmərəlilik göstəricilərinin hesablanması, müəyyən dövr ərzində makroiqtisadi göstəricilərin artım nisbətinə əsaslanır. Ümumi səmərəlilik göstəricisi isə hər hansı bir dövr ərzində xalis məhsulun artımının ümumi investisiyaların cəminə nisbəti ilə müəyyən edilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində inflyasiyasının səviyyəsinin yüksək olması şəraitdə, bu göstərici investisiyaların səmərəliliyi haqqında tam təsəvvür yaratmır. Bununla əlaqədar olaraq, ayrı-ayrı illər üzrə kənd təsərrüfatında investisiyaların dinamikası ilə ümumi gəlirin həcmi müqayisə etmək zəruridir.

İntestisiyaların səmərəlilik səviyyəsi bunların maliyyələşmə mənbələrindən birbaşa asılı olaraq aydınlaşdırılmalıdır. Ən aşağı səmərəlilik səviyyəsi imtiyazlı investisiya kreditləşməsi zamanı müşahidə olunur. Dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilən investisiyalar isə nisbətən yaxşı iqtisadi nəticələr əldə etməyə imkan verir. Bəzi hallarda isə, dövlət tərəfindən həm kredit mexanizmləri ilə, həm də büdcədən birbaşa maliyyələşmə yolu ilə investisiyalara ayrılan vəsaitlər bəzən təyinatı üzrə istifadə olunmayaraq, əmək haqlarının ödənilməsinə, əvvəlcədən götürülmüş kreditlərin qaytarılmasına və maliyyə aktivləri ilə aparılan

əməliyyatlara sərf edilir.

Kənd təsərrüfatında kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin başlıca mənbələrindən biri müəssisələrin öz xüsusi vəsaitləri hesab olunur. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- əsas istehsal fəaliyyətindən əldə olunan mənfəət;
- amortizasiya ayırmaları;
- kapital qoyuluşlarında istifadə olunan iqtisadi stimullaşdırma fondlarının vəsaitləri;
- təsərrüfatın digər vəsaitləri.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kapital qoyuluşlarının formalaşması, təkcə təsərrüfatların öz xüsusi vəsaitləri hesabına deyil, həm də borc vəsaitləri hesabına da həyata keçirilə bilər, borc vəsaitlərinin əldə olunma mənbələrinə aşağıdakılar aiddir:

- bank kreditləri;
- səhmdar cəmiyyətləri iştirakçılarının vəsaitləri;
- səhm satışından əldə olunan vəsaitlər.

2.3. Kənd təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqi və innovasiya

“İnnovasiya“ ingilis dilindən tərcümədə “yeniilik axtarmaq” mənasını verir, innovasiya yeni məhsul növlərinin, texnologiyaların yaradılması və yayılması ilə istehsalın yeni təşkilat formalarının və idarəetmə üsullarının işlənməsinə yönəldilmiş yaradıcılıq fəaliyyətlərinin nəticəsidir, innovasiya iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilən qoyuluşların nəticəliliyinin yeni növ texnika və texnologiyaların tətbiq edilməsi ilə daxili və dünya bazarında rəqabətə davamlı məhsullar istehsal edilməsini təmin edir, innovasiya fəaliyyəti cəmiyyətin inkişafının zəruri komponentlərindən biri olaraq ETT-nin vacib tərəflərindən biri kimi çıxış edir. Yenilikçiliyin tətbiq olunması əsasən üç mərhələni əhatə edir:

I. bu mərhələ texnika və texnologiyaların yaxud da məhsulun istehsalına dair tədqiqatların aparılmasından ibarətdir.

II. bu mərhələdə iştirakçıların konkret tələbatlarının ödənilməsi kifayətedici

miqdarda məhsul istehsalının həyata keçirilməsindən ibarətdir.

III. bu mərhələ isə yenilikçiliyin istehsal və geniş istifadə də son istirakçılarını əhatə edir.

Bu üç mərhələnin məcmusu innovasiya adlanır.. İnnovasiya proseslərinin müvəffiqiyyətlə başa çatması bu prosesdə iştirak edən konkret təşkilatların və istehsal sahələrinin işinin əlaqələndirmə dərəcəsiindən asılıdır. Elmi texnologiya və istehsal sferalarında innovasiya fəaliyyəti - elmin, texnikanın və istehsalın birliyinin yeni forması kimi xarakterizə olunur. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin formalaşması şəraitində innovasiya proseslərinin idarə olunma formasına yeni münasibətlərin yaranması, onun maliyyələşməsi üçün müxtəlif mənbələrin və məqsədli proqramların işlənməsindən ibarətdir.

ETT-nin əsasını iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində təşkil olunan elmi-texniki tədqiqatlar təşkil edilir. Elmi-texniki tədqiqatların maliyyələşməsinin əsas mənbəyi büdcə vəsaitləri hesabına olmalıdır. Tədbiqi tədqiqatlar isə təsərrüfatçılıq subyektlərinin vəsaitləri hesabına əsaslanmaqla müəyyən olunmuş dövlət himayədarlığı şəraitində həyata keçirilməlidir.

Elmi tədqiqatların inkişafının maliyyələşməsi zamanı vacib rolu innovasiya bankları həyata keçirir, innovasiya bankları adətən yeniliklərin kreditləşməsi, tətbiq olunması və istismarı üçün ixtisaslaşmışdır, innovasiya kreditləri bir qayda olaraq yüksək risklə əlaqədar olduğundan, təbiidir ki, faiz dərəcələrinin səviyyəsinə də təsir göstərir.

ETT-nin mahiyyəti maddiləşmiş, yeni keçmiş əməklə canlı əmək arasında münasibətlərin dəyişməsində öz əksini taparaq məcmu əmək xərclərinin azaldılmasına yönəldilmişdir. Təbiidir ki, ETT bütün istehsalın texniki bazisinin yenidən qurulması və təkmilləşdirilməsi ilə müşayiət olunaraq iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində geniş yayılmış maşın sistemlərinin inkişafını əhatə edir.

iqtisadi ədəbiyyatlarda bir-biri ilə əlaqəli olan üç anlayış mövcuddur: texniki tərəqqi (TT), elmi-texniki tərəqqi (ETT) və elmi-texniki inqilab (ETİ).

TT dedikdə yeni növ materiallar və enerji mənbələrinə əsaslanan texniki vasitələrin inkişafının keyfiyyətli dəyişikliyi başa düşülür. TT iki inkişaf formasına

malikdir:

IU – təkamül inkişaf forması;

inqilabi inkişaf forması.

ETT də TT -də olduğu kimi iki inkişaf formasına malikdir: təkamül və inqilabi.

ETI-da isə bu proses elmin rolunun artması ilə baş verir. Elmdə baş verən inqilabi dəyişikliklər ictimai istehsalın vacib amili olaraq yeni vasitələrin, əmək predmetlərinin və yeni texnoloji prinsiplərin meydana gəlməsinə səbəb olur.

ETT-nin kənd təsərrüfatında həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatına xas olan iqtisadi və bioloji qanunlara əsaslanır. Bunun nəticəsi olaraq aqrar sənaye istehsalında ETT-nin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bu xüsusiyyətlər kənd təsərrüfatında istahsal olunan məhsulların yığılması, daşınması, qorunması və emalı məsələləri ilə əlaqədardır. Kənd təsərrüfatı bitkilərin bioloji xüsusiyyətlərinə görə, vegetasiya müddətinə və qida sənayesində istifadə olunma dərəcəsinə görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Bununla əlaqədar olaraq ETT-nin inkişafı bu xüsusiyyətlərə uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Xüsusilə istehsal olunan məhsulların emalı və satışı üzrə tətbiq olunan yeniliklər nəzərə alınmalıdır. Kənd təsərrüfatında yeni maşın və texnologiyaların işlənməsi, tətbiq olunması əmək, material və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunması üçün geniş imkanlar açır. Bitkiçilik sahəsində elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiq olunması aşağıdakı əsas istiqamətləri müəyyən edir:

- aqro-texniki;
- texnoloji;
- təşkilati-iqtisadi.

ETT-nin bitkiçilikdə tətbiq olunmasının əsas tərkib elementləri intensiv əmək dövryyəsinin tətbiq olunmasından, yüksək məhsuldarlıqlı hibridlərin yaradılması və istifadəsi, suvarılan torpaqların genişləndirilməsi, xüsusi suvarma üsullarının tətbiq olunması, mineral və üzvi gübrələrdən səmərəli istifadə, bitkilərin zərərvericilərdən, xəstəliklərdən və alaq otlarından qorunması üçün kimyəvi mühafizə vasitələrindən istifadə olunmasından ibarətdir. ETT-nin bitkiçilikdə

tətbiq olunmasının texnoloji amilləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- yüksək məhsuldarlıq əldə edə bilən maşınların tətbiq olunması;
- kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkilməsi və yığılması üçün sənaye texnologiyalarının tətbiqi;
- istifadə olunan taraların təkmilləşdirilməsi;
- daşınma vasitələrinin müasirləşdirilməsi;
- məhsulların qısamüddətli saxlanması üçün xüsusi saxlanma yerlərinin genişləndirilməsi.

Bitkiçilikdə ETT-nin tətbiq olunmasının təşkilati-iqtisadi istiqamətlərinə aşağıdakılar aiddir:

– kənd təsərrüfatında təmərküzləşmənin yüksəldilməsi və ixtisaslaşmanın dərinləşməsi;

– kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükünün forma və üsullarının təkmilləşdirilməsi;

– kənd təsərrüfatında əməyin təşkilinin və maddi stimullaşmasının təkmilləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı üçün yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması.

Müasir şəraitdə ETT-nin əsas istiqamətlərinin seçilməsində kompleks yanaşmadan istifadə edirlər. Bu zaman istehsal və iqtisadi nəticələrə təsir edən ETT-nin istiqamətləri əsas kimi qəbul edilir. Kənd təsərrüfatında elmi-texniki nailiyyətlərin (ETN) sürətləndirilməsinin vacib vəzifələrindən biri seleksiya işlərində yeni üsullardan istifadə etməklə biotexnologiyalardan geniş istifadə olunmasıdır. ETT-nin nailiyyətlərinin ən əsas rolu kənd təsərrüfatı bitkilərinin seleksiyasında öz əksini tapır. Bu zaman əsas məqsəd yüksək dayanıqlı məhsuldarlığa imkan verən yeni sortların yaradılmasına yönəldilməlidir.

ETT-nin iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi görülmə tədbirlərin istehsal münasibətlərinin təkmilləşməsinə və istehsal təsərrüfat nəticələrinin yaxşılaşdırılması ilə müəyyən olunur. ETT-nin iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi zamanı resurslardan istifadə səviyyəsi, xərclərə qənaətin artımı, material və pul xərclərinin özünü doğrultması, kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşmə tempinin sürətləndirilməsi və kənd təsərrüfatının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi kimi

göstəricilər müəyyən olunur. Buna görə də, konkret məhsul üçün yeniliyin tətbiq olunduğu dövrə qədər və bu dövrdən sonra, əldə olunan nəticələrlə müqayisə edilməlidir. ETT-nin xarakterizə olunması zamanı onun yeni materialların tətbiq olunması və progressiv texnologiyaların yaradılması rolunu da nəzərə almaq lazımdır. Texnoloji qiymətləndirmə zamanı, kənd təsərrüfatında yeni texnikanın tətbiq olunma imkanları, məhsulun əmək tutumluluğunun aşağı salınması, material, enerji tutumluluğunun və kapital qoyuluşlarının xüsusi çəkisi nəzərə alınmalıdır.

ETN-in iqtisadi səmərəliliyinin əsas meyarı hər adambaşına düşən xalis məhsulun həcmi ilə müəyyənləşir. Kənd təsərrüfatında hər adambaşına düşən xalis məhsul nə qədər yüksəkdirsə, material, əmək və pul vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyi də bir o qədər yüksək olur. Kənd təsərrüfatında yenilikçiliyin səmərəliliyini xarakterizə etmək məqsədi ilə aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar.

$$S = \frac{M(1) \times F(t_2)}{M(2) \times F(t_1)}$$

M(1) və M(2)- yeni texnika və texnologiyaların tətbiq olunmasına qədər və ondan sonrakı əmək məhsuldarlığını göstərir.

F(t1) və F(t2)- yeni texnika və texnologiyaların tətbiq olunmasına qədər və sonrakı fond tutumunu göstərir. Əgər $S > 1$ olarsa yenilikçiliyin tətbiq olunmasında əldə olunan səmərənin artmasını göstərir.

$S = 1$ olarsa, onda səmərəlilik yenilikçiliyin qəbul olunduğu dövrə qədərki səviyyə ilə eynidir.

$S < 1$ olarsa, yeni texnika və texnologiyaların tətbiq olunması lazımı səmərə vermir və bu tədbirlərin bundan sonra həyata keçirilməsi məqsədəuyğun deyildir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal xərcləri və maya dəyəri istehsal xərclərinin iqtisadi mahiyyəti onunla izah olunur ki, maddi istehsal prosesində canlı əməklə yanaşı maddiləşmiş yaxud da keçmiş əmək iştirak edir. Maddi istehsal zamanı hər bir müəssisə öz təsərrüfat fəaliyyətindən daha çox mənfəət əldə etməyə çalışır. Bu məqsədə nail olunması üçün ya satılan məhsulların qiymətləri artırılmalıdır, ya da məhsul istehsalına çəkilən xərclər azaldılmalıdır, istehsal xərcləri dedikdə hər bir növ konkret məhsul istehsalı zamanı çəkilən maddiləşmiş

və canlı əməyin məcmusu başa düşülür. Əmtəə istehsalı zamanı istehsal xərcləri dəyər formasında göstərilir, istehsal xərclərinin iqtisadi mahiyyəti istehsal üsulundan asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində iqtisadi xərclər daimi və dəyişən kapitalın cəmi ilə müəyyən olunur (yəni - $C + V$). İstehsal xərclərinin həcmi məhsulların satış bazarında rəqabət mübarizəsi nəticəsində dəyişir. Məhsula çəkilən xərclərin iqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ardıcıl intensivləşmə və ETT şəraitində kənd təsərrüfatında canlı və keçmiş əmək arasında müəyyən dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklər yeni maşınların, avadanlıqların, maddi-texniki resursların kəmiyyətə artmasından və kifayət qədər qiymətlərin bahalaşmasından asılıdır. Nəzəri baxımdan yanaşdıqda istehsal xərcləri məhsul istehsalına çəkilən əmək xərclərinin məcmusundan ibarətdir ki, bunlar da ictimai istehsal xərclərinə və fərdi istehsal xərclərinə bölünür, ictimai xərclər üç hissədən ibarətdir: keçmiş, yaxud da maddiləşmiş xərclər (C), özü üçün hazırlanmış məhsulun dəyəri (V) və cəmiyyət üçün hazırlanmış məhsulun dəyəri (M). Onda istehsalın ictimai xərcləri aşağıdakı kimi verilir:

$$I(i.x)=C+V+M$$

– istehsalda fərdi xərclər dedikdə isə hər bir müəssisədə istehsala çəkilən xərclər başa düşülür və bu xərclər iki hissədən ibarətdir:

- istehsal prosesində istifadə olunan maddi resursların dəyəri;
- müəssisənin işçilərinə ödədiyi əmək haqqı xərcləri.

Müasir konsepsiyalarda istehsal xərcləri dedikdə onun iqtisadi, xarici və daxili, daimi və dəyişən, hətta limitli xərclər anlayışları mövcuddur.

İqtisadi xərclər anlayışı dedikdə resursların qıtlığından və onların alternativ istifadə imkanlarından bəhs edilir. Konkret istehsal xərcləri üçün müəyyən olunmuş resursların seçilməsi, istehsalın alternativ resurslarından istifadənin qeyri-mümkünlüyünü ifadə edir, iqtisadi xərclər istehsal prosesində istifadə olunan resursların təmin olunması üçün ödənişləri və gəlirləri özündə əks etdirir. Bu zaman mövcud ödənişləri həyata keçirmək üçün daxili və xarici ödənişlərdən istifadə edilir. Xarici xərclərin məcmusu, o pul vəsaitlərini özündə əks etdirir ki,

bunlarla müəssisə əmək resurslarının xammallara, yanacağa, enerjiyə və hətta müəssisəyə nəqliyyat və digər xidmətləri həyata keçirən təşkilatlara ödənilən xərclər aiddir. Başqa sözlə, xarici xərclər dedikdə, müəssisəyə aid olmayan, resurslara Ödənilən xərclər başa düşülür, istehsal prosesində müəssisələr özlərinə məxsus olan resurslardan da istifadə edirlər. Bu xərclərə haqqı ödənməyən və ya daxili xərclər də deyilir. Məsələn: əgər müəssisə öz istehsalat binalarını və eyni zamanda maddi resurslarını icarəyə verərkən, o, müvafiq gəlir əldə edərək, onu şəxsi xərc vəsaiti kimi istifadə edə bilər.

Qısamüddətli dövrlərdə müxtəlif xərclər, daimi və yaxud da dəyişən xərclərə bölünür. Daimi xərclər istehsalın həcmnin dəyişməsindən asılı olaraq dəyişməzlər. Bunlara qiymətli kağızlarla əlaqədar olan ödənişlər, renta ödənişləri, binanın və avadanlıqların istifadəsi üçün ayrılan amortizasiya xərcləri və sığorta xərcləri aiddir. Daimi xərclər müəssisənin istehsal avadanlıqlarının mövcudluğu ilə əlaqədardır. Hətta onlarda istehsal prosesi həyata keçirilməsə də, ödənilməlidir.

Dəyişən xərclər isə istehsal həcmnin dəyişməsi ilə əlaqədar dəyişir. Dəyişən xərclərə xammala, enerjiyə, nəqliyyat xərclərinə və əmək resursları və əmək haqqına yönəldilən xərclər aiddir. Hər bir müəssisə üçün dəyişən və daimi xərclər arasındakı fərq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi mahiyyətindən və istehsal təyinatından asılı olaraq təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili zamanı kənd təsərrüfatı məhsullarının aşağıdakı maya dəyəri növlərindən istifadə olunur:

- istehsal maya dəyəri;
- tam və yaxud da kommersioniya maya dəyəri.

İstehsal maya dəyəri məhsul istehsalı və onun saxlama yerinə daşınması üçün lazım olan xərclərin məcmusunu əks etdirir. İstehsal xərclərinə eyni zamanda müəssisənin idarəetmə və istehsalın təşkili xərcləri də aiddir.

Tam və yaxud da kommersioniya maya dəyəri məhsul istehsalına və satışına yönəldilən xərclərin cəmidir. Bir sentner məhsula düşən kommersioniya maya dəyəri istehsal maya dəyərindən satış üçün sərf olunan xərc qədər artıqdır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində plan, hesabat yaxud da faktiki maya dəyəri göstəriciləri hesablanır. Plan maya dəyəri məhsul istehsalını planlaşdırarkən

istifadə edilir. Plan maya dəyəri normativ xərc göstəriciləri hesabına müəyyənləşir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin səmərəli fəaliyyətinin vacib şərtlərindən biri istehsal olunan məhsulların maya dəyərinin aşağı salınmasından ibarətdir. Kənd təsərrüfat məhsullarının istehsalı prosesində maddi və maliyyə xərclərinin aşağı salınmasının əsas yollar aşağıdakılardan ibarətdir:

- istehsalın kompleks mexanikləşmə və avtomatlaşmasını təmin etmək, yeni maşın və avadanlıqlardan istifadə etmək;
- istehsalın fondtutumluluğunu aşağı salmaq;
- istehsalın materialtutumluluğunu aşağı salmaq;
- istehsalın təşkili və idarə edilməsi xərclərini azaltmaq;
- resurslara və enerjiyə qənaət etməyə imkan verən texnologiyaları tətbiq etmək;
- əməyin təşkili və maddi stimullaşdırılmasını təkmilləşdirmək;
- istehsalın təmərküzləşmə və ixtisaslaşma səviyyəsini təmin etmək;
- kənd təsərrüfatı bitkilərinin və heyvandarlığın məhsuldarlığını artırmaq;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və itkiləri artırmaq.

III FƏSİL

KƏND TƏSƏRRÜFATININ MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİNİN TƏHLİLİ VƏ AUDİTİNİN APARILMASI

3.1. Kənd təsərrüfatında əsas istehsal sahələrinin maliyyələşdirilməsi və onların nəticələrinin təhlili

Bazar təsərrüfarçılığının tənzimlənməsinin başlıca istiqamətlərindən biri qiymətdir, istehsal xərcləri kimi müəssisənin gəlirləri də qiymətdən asılıdır. Qiymət konkret istehsal sahələrinə yönəldilən resursların istiqamətlərini tənzimləyir. Rəqabətin mövcud olduğu bazar iqtisadiyyatı şəraitində tarazlı qiymətlər müəyyən olunur. Tarazlı qiymətlər tələb və təklifin təsiri altında formalaşır. O istehsal müəssisələrində məhsulun qiyməti aşağı olur ki, istehsala çəkilən xərclər aşağı olsun. Azad rəqabət şəraitində qiymət müəyyən xərclər həddi ilə müəyyənləşir. Əmək-dəyər nəzəriyyəsinə görə qiymət istehsalın orta xərcləri ilə müəyyənləşir. Qiymətin bu cür müəyyənləşməsi zamanı məhsula olan tələbatlar nəzərə alınmır. Tələbatın azaldığı zamanı qiymətlər tədricən aşağı düşür, istehsala çəkilən xərclərin aşağı həddində məhdudlaşır. Kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbat da öz növbəsində müəyyən amillərdən asılıdır.

Beləliklə, tələb və təklifin təsiri altında formalaşan tarazlı qiymətlər istehsal sahələri arasında resursların səmərəli bölüşdürülməsinə şərait yaradır. Tələb və təklif kimi tarazlı qiymətlər də bir sıra amillərdən asılıdır. Bazarda şəraitlərin hər hansı dəyişikliyi tələb və təklifin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Bu da öz növbəsində yeni tarazlı qiymətlərin yaranmasına təsir edir. Tarazlı qiymətlər daimi resursların bölüşdürülməsini tənzimləyir. Bazarda eyni növ əmtəə və xidmətlərinin alıcılarının ödəmə qabiliyyətindən asılı olaraq müxtəlif səviyyəli qiymətlər müəyyən edilir. Bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində qiymət bir sıra vacib funksiyaları yerinə yetirir:

- uçot və yaxud ölçü funksiyası;
- müxtəlif qiymətlər sisteminin köməyi ilə iqtisadiyyatda bütün dəyər göstəriciləri planlaşdırılır və nəzərə alınır;

– qiymət stimullaşdırıcı funksiyanı yerinə yetirir.

Kənd təsərrüfatının ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynaması, bu sahənin makro və mikro iqtisadi aspektləri ilə səciyyələnir. Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatı çoxfunksiyalı bir sistemi özündə əks etdirir və bu çoxfunksiyalılıq sahənin regional xüsusiyyətlərini də xarakterizə edir. Belə ki, ölkənin regionlarının əksər hissəsi demək olar ki, aqrar-sənaye istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Odur ki, kənd yerlərinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi bu sahənin investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyaların həcmının artırılması və bu sahəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün istehsal və sosial infrastrukturun müasir tələblərə cavab verməsinə diqqət yetirmək vacib məsələlərdəndir.

Əvvəlki təsərrüfatçılıq sistemində kənd təsərrüfatı dövlət büdcəsindən maliyyələdirilən ən mühüm sahələrdən biri olmuşdur. Kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən müəssisələrin zərərinin kompensasiya edilməsi dövlət büdcəsindən ödənilən dotasiya əsasında həyata keçirilirdi. Təbii ki, bu zaman dövlət tərəfindən mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma sistemi, dövlət tədarükü sistemi və maddi-texniki resurslara olan ehtiyacların mərkəzləşdirilmiş şəkildə ödənilməsi kənd təsərrüfatı müəssisələrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Lakin mərkəzləşdirilmiş iqtisadi münasibətlər sisteminin liberallaşdırılması və bazar təsərrüfatçılıq sisteminə keçidlə əlaqədar olaraq, dövlət tədarükü sisteminin mərkəzləşdirilmiş təchizat və dotasiyalaşdırma sisteminin ləğv edilməsi kənd təsərrüfatında iqtisadi gərginliyə səbəb oldu. Belə şəraitdə aqrar bazarın maddi əsası kimi kənd təsərrüfatında istehsal-iqtisadi əlaqələrin pozulması və istehsalın həcmının kəskin şəkildə aşağı düşməsi bazara da əhəmiyyətli təsir göstərdi, xüsusilə ərzaq və istehlak məhsullarının qıtlığı özünü kəskin şəkildə büruzə verdi. Qeyd olunanlar həmin dövrdə inflyasiya meyillərinin də kəskin şəkildə artması ilə səciyyələndi. Belə ki, istehlak məhsullarının qiymətlərinin kəskin şəkildə artımı fonunda, iqtisadiyyatın bütün sahələrində inflyasiya prosesi özünü büruzə verdi, bu da əhalinin ərzaq məhsullarına olan ehtiyaclarının ödənilməsində problemlərin

yanarına gətirib çıxardı. Keçid dövrünün ilkin mərhələlərində respublikamızın xarici iqtisadi əlaqələrinin təkmil xarakter daşımaması aqrar-ərzaq sferasında və əhalinin istehlakında problemləli vəziyyətin yanarına səbəb oldu.

Kənd təsərrüfatdakı problemlər hərbi-siyasi amillərlə sıx bağlı olmuşdur. Belə ki, ötən əsrin 90-cı illərinin sonundan etibarən Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında başlanan müharibə, son nəticədə ölkənin 20%-ə qədər kənd təsərrüfatına yararlı ərazilərin işğal altında qalmasına səbəb olmuş, respublikada hərbi-siyasi vəziyyətin gərginləşməsi ilə müşahidə olunmuşdur. Məhz belə bir şəraitdə hakimiyyətə qayıdan ulu öndər Heydər Əliyevin apardığı iqtisadi siyasət, respublikamızın beynəlxalq münasibətlər sistemində inteqrasiya prosesinin əsasını qoydu. Bazar təsərrüfatçılıq sisteminin inkişaf etdirilməsi istiqamətində aparılan iqtisadi siyasətin əsasını aqrar siyasət təşkil edirdi ki, həmin dövrdə də islahatlar məhz aqrar bölmədən başladı. Araşdırmalar göstərir ki, 1995-ci ildən etibarən həyata keçirilən aqrar islahatlar kəndin sosial-iqtisadi simasının kəskin şəkildə dəyişməsinə əlverişli şərait yaratdı. Belə ki, inteqrasiya meyllərinə əsaslanan iqtisadi dəyişikliklərin ilkin mərhələsi kimi qanunvericilik bazasının formalaşdırılması kənd təsərrüfatında bazar təsərrüfatçılıq sisteminin hüquqi əsaslarını yaratdı. Təsədüfi deyil ki, qısa zamanda, daha doğrusu 1998-ci ildən etibarən kənd təsərrüfatında özünü büruzə verən kəskin iqtisadi böhranın dayandırılmasına nail olundu. Kənd təsərrüfatında həyata keçirilən islahatların davamlı xarakter daşımalarını təmin etmək məqsədilə dövlət tərəfindən aqrar sahədə fəaliyyət göstərən emtəə istehsalçıların keçmiş borclarının silinməsi, onlara vergi güzəştlərinin tətbiqi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının təmin edilməsinin iqtisadi əsaslarını formalaşdırdı. Təbii ki, bunlar milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində aparılan islahatların mühüm tərkib hissəsi kimi baş vermişdir. Belə ki, 1994-cü ildə respublikamızda imzalanan “Əsrin müqaviləsi” nəticəsində ölkə iqtisadiyyatına iri həcmli investisiyaların qoyulması iqtisadiyyatın bir çox sahələrində sürətli inkişafın əsasını qoydu. Bunlar kənd təsərrüfatının spesifik xüsusiyyətləri baxımından mənfi halların da yanarına gətirib çıxardı, kənd təsərrüfatında iqtisadi artımın səviyyəsi

iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə geri qalmağa başladı, iqtisadiyyatın sənaye sektoruna, o cümlədən neft sənayesinə yönəldilən iri həcmli investisiya müqabilində həmin sahələrdə sürətli iqtisadi artım müşahidə edildi, bu isə kənd təsərrüfatının milli iqtisadiyyatda payının tədricən zəifləməsinə gətirib çıxardı.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatında həyata keçirilən aqrar islahatlar ümumi məhsulun artımında önəmli rol oynamış, ümumi daxili məhsulun təsərrüfat subyektləri üzrə strukturunda köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, 1995-ci ilə qədər kənd təsərrüfatında istehsal edilən ümumi məhsulun daha çox hissəsi kənd təsərrüfatı müəssisələri, o cümlədən dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrinin payına düşürdüsə, aparılan aqrar islahatlar nəticəsində artıq özəl sektorun ümumi məhsulun strukturunda xüsusi çəkisi artmışdır.

Cədvəl 4.

2004-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında məhsuldar mal qaranın sayı (min baş)

İllər	Mal-qara			Qoyun və keçi			Donuz		
	Cəmi	Kənd təs. müəssisələrinin də	Fərdi sahib karlar, ailə və ev təsər.	Cəmi	Kənd təs. müəssisələrinin də	Fərdi sahib karlar, ailə və ev təsər.	Cəmi	Kənd təs. müəssisələrinin də	Fərdi sahib karlar, ailə və ev təsər.
2004	2241,8	17,8	2224,0	7280,1	239,9	7040,2	20,4	5,5	14,9
2005	2315,8	20,6	2295,2	7488,8	253,0	7235,8	22,9	7,9	15,0
2006	2380,0	22,5	2357,5	7698,7	275,8	7422,9	22,9	7,2	15,7
2007	2445,0	23,5	2421,5	7868,4	272,4	7569,0	21,3	6,5	14,8
2008	2511,8	25,8	2486,0	8109,7	282,6	7827,1	18,7	5,2	13,5
2009	2569,6	25,6	2544,0	8276,2	282,1	7993,1	10,3	4,5	5,8
2010	2610,8	27,4	2583,4	9409,9	288,5	8121,4	5,3	1,0	4,3
2011	2613,7	26,9	2586,8	8405,0	244,6	8160,4	6,3	0,7	5,6
2012	2647,9	26,1	2621,8	8474,3	232,6	8241,7	6,1	0,6	5,5
2013	2678,2	30,4	2647,8	8569,4	224,1	8345,3	6,5	0,6	5,9
2014	2703,3	30,7	2672,6	8630,5	225,7	8404,8	6,7	0,6	6,1
2015	2708,5	35,2	2681,3	8674,8	228,1	8404,5	7,1	0,7	7,2

Ümumilikdə götürüldükdə heyvandarlıq məhsulları həcmnin artımı özəl bölmənin inkişafı və kənd təsərrüfatında aparılan özəlləşdirmə prosesi hesabına baş vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, heyvandarlıq məhsulları istehsalının artımı

kiçik şəxsi yardımçı təsərrüfatların hesabına baş vermişdir.

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun (faktiki qiymətlərlə) təhlili göstərir ki, 2005-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə bu artım 3,0 dəfə olduğu halda, bitkiçilik sahəsində bu göstərici 2,7 dəfə, heyvandarlıqda 3,5 dəfə təşkil etmişdir. Araşdırmalardan aydın olur ki, son dövrlərdə heyvandarlıq sahəsində artım daha sürətlə gedir. Bunun səbəbləri sırasında Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu vasitəsilə heyvandarlıq xahəsinə daha çox güzəştli kreditlərin verilməsini və “Aqrolizing ASC”-nin xətti ilə heyvanların lizinə verilməsinin genişləndirilməsini göstərmək olar. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ümumi məhsulunda 2005-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə 5,3 dəfə, 2012-ci illə müqayisədə isə 13,9 % artım qeydə alınmışdır. 2005-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə kənd təsərrüfatı müəssisələrində bitkiçilik sahəsinin ümumi məhsulu 8,6 dəfə, heyvandarlıq sahəsinin ümumi məhsulu isə 4,4 dəfə artmışdır. Fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarının ümumi daxili məhsulu isə 2005-ci ilə müqayisədə 2013-cü ildə 2,9 dəfə, 2015-ci ildə müqayisədə isə 7,9 % artmışdır.

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, mln. manatla

Göstəricilər	2005	2009	2010	2013	2014	2015	2005-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə, dəfə ilə	2005-2015-ci illərdə orta illik artım sürəti %-lə
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları	1732,1	3564,9	3877,7	4525,2	4844,6	5244,6	3,0	113,1
O cümlədən: bitkiçilik, heyvandarlıq	988,2 743,9	2106,0 1459,9	1999,2 1878,5	2339,8 2185,4	2458,2 2386,4	2629,6 2615,0	2,7 3,5	111,5 115,0
Kənd təsərrüfatı müəssisələri	68,9	229,3	192,6	236,0	319,4	363,9	5,3	120,3
O cümlədən: bitkiçilik, heyvandarlıq	14,0 54,9	70,0 159,3	60,0 132,6	82,2 153,8	97,3 222,1	120,5 243,4	8,6 4,4	127,0 118,0
Fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları	1663,2	3336,6	3685,1	4289,2	4525,2	4880,7	2,9	112,7
O cümlədən: bitkiçilik, heyvandarlıq	974,2 689,0	2036,0 1300,6	1939,2 1745,9	2257,6 2031,6	2360,9 2164,3	2509,1 2371,6	2,6 3,4	111,1 114,7

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının natural ifadədə dinamikasının təhlili göstərir ki, bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə aqrar sahədə islahatlara başlandıqdan sonra demək olar ki, bütün məhsul növləri üzrə artıma nail olunmuşdur. Belə ki, 2005-2015-ci illərdə dənli paxlalılar 39,0% tərəvəz istehsalı 9,7 %, ərzaqlıq bostan bitkiləri istehsalı 18,1 %, şəkər çuğunduru 5,1 dəfə, meyvə-giləmeyvə 36,5 %, üzüm istehsalı 03,4% artmışdır. Müqayisə olunan dövrdə pambıq 77,0%, tütün 50,7%, kartof 8,3%, çay istehsalı isə 18,6% azalmışdır. 2014-cü illə müqayisədə isə dənli və dənli paxlalı bitkilərin istehsalı 5,5%, kartof istehsalı 2,5%, tərəvəz istehsalı 1,7% ərzaqlıq bostan bitkiləri istehsalı 0,4%, şəkər çuğunduru istehsalı 8,1%, meyvə və giləmeyvə istehsalı 5,4%, üzüm istehsalı 2,0% artdığı halda, pambıq istehsalı 20,7%, tütün istehsalı isə 18,6% azalmışdır. İstehsalın azalmasının ən başlıca səbəbi istehsal və emal müəssisələri arasında qarşılıqlı inteqrasiya münasibətlərinin səmərəli formalaşmamasıdır.

Fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarında bitkiçilik məhsullarının istehsalı 2005-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə dənli və dənli paxlalılar 31,3 %, tərəvəz istehsalı 7,0%, ərzaqlıq bostan bitkiləri istehsalı 17,8%, şəkər çuğunduru istehsalı 4,0 dəfə, meyvə və giləmeyvə istehsalı 36,1 %, üzüm istehsalı 67,0 % artdığı halda, pambıq istehsalı 78,5%, tütün istehsalı 49,3 %, kartof 9,0% çay istehsalı 41,2% azalmışdır. 2014-cü illə müqayisədə isə dənli və dənli paxlalıların istehsalı 4,2%, kartof istehsalı 2,0%, tərəvəz istehsalı 1,4%, ərzaqlıq bostan bitkilərinin istehsalı 0,9%, şəkər çuğunduru istehsalı 31,1%, meyvə və giləmeyvə istehsalı 5,1%, üzüm istehsalı 5,3% artsa da, pambıq istehsalında 20,7%, tütün istehsalında 19,0%, üzüm istehsalında isə 4,7% azalma olmuşdur.

Təhlil göstərir ki, bütün təsərrüfat kateqoriyaları ilə fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarında məhsul istehsalı üzrə elə ciddi fərq müşahidə edilmir.

Bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalına diqqət yetirdikdə barama istisna olmaqla bütün məhsul növlərində artımın olmasını müşahidə etmək olar. Belə ki, 2005-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə ət (kəsilmiş çəkiddə) istehsalı 99,1%, süd istehsalı 49,7%, yumurta istehsalı 60,2%, yun istehsalı 28,2%, artdığı halda barama istehsalı 100 dəfə azalmışdır.

2015-ci illə müqayisədə isə ət istehsalı 4,3%, süd istehsalı 5,9%, yumurta istehsalı 14,2%, yun istehsalı 1,8% artdığı halda barama istehsalı 66,7% azalmışdır.

Fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları üzrə 2005-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə ət istehsalı (kəsilmiş çəkiddə) 81,6%, süd istehsalı 43,7%, yumurta istehsalı 45,2 %, yun istehsalı 29,1% artdığı halda, barama istehsalında 3 dəfə azalma olmuşdur. 2012-ci illə müqayisədə isə ət istehsalı 1,9 %, süd istehsalı 5,9%, yumurta istehsalı 4,4 %, yun istehsalı isə 1,9 % artdığı halda, barama istehsalının həcmində dəyişiklik baş verməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda respublikamızda broyler müəssisələrinin və quşçuluq komplekslərinin sayının artımı quş əti və yumurta istehsalının strukturuna öz müsbət təsirini göstərməkdədir.

Cədvəl 5

Bitkiçilik məhsullarının istehsalı

İllər	Dənli və dənli	Pambıq	Tütün	Kartof	Tərəvəz	Ərzaqlıq bostan bitkiləri	Şəkər çuğunduru	Meyvə və giləmeyvə	Üzüm	Çay
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları										
2005	2126,7	196,6	7,1	1083,1	1127,3	363,8	36,6	625,7	79,7	0,7
2010	2000,5	38,2	3,2	953,7	1189,5	433,6	251,9	729,5	129,5	0,54
2011	2458,4	66,4	3,6	938,5	1214,8	478,0	252,9	765,8	137,0	0,53
2012	2802,2	57,0	4,3	968,5	1216,2	428,0	173,8	810,0	151	0,57
2013	2955,3	45,2	3,5	992,8	1236,3	429,8	187,9	853,8	154,1	0,57
2005-ci illə müqayisədə	139,0	23,0	49,3	91,7	109,7	118,1	5,1 dəfə	136,5	193,4	81,4
2012-ci illə müqayisədə	105,5	79,3	81,4	102,5	101,7	100,4	108,1	105,4	102,1	100
Fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları										
2005	2068,1	191,6	6,7	1081,4	1119,1	361,6	34,8	622,9	74,8	0,34
2010	1878,2	34,8	2,9	951,4	1167,4	427,4	172,5	726,5	115,5	0,20
2011	2310,7	61,8	3,5	934,7	1185,5	470,3	179,2	763,3	120,4	0,16
2012	2606,8	51,8	4,2	964,9	1181,4	422,2	106,6	806,4	131,0	0,15
2013	2715,4	41,1	3,4	984,0	1197,5	426,0	139,8	847,6	124,9	0,20
2005-ci illə müqayisədə	131,3	21,5	50,7	91,0	107,0	117,8	4 dəfə	136,1	167,0	58,8
2012-ci illə müqayisədə	104,2	79,3	81,0	102,0	101,4	100,9	131,1	105,1	95,3	133,3

Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 6.

Əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalının dinamikası, min ton

İllər	Ət (kəsilmiş çəkiddə)	Süd	Yumurta, mln. əd.	Yun (fiziki çəkiddə)	Barama
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları					
2005	149,6	1251,9	874,6	13,1	0,1
2010	253,8	1536,2	1178,6	15,1	0,01
2011	263,7	1622,3	1011,0	16,2	0,004
2012	285,6	1719,6	1226,7	16,5	0,003
2013	297,9	1820,5	1401,5	16,8	0,001
2005-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə, faiz	199,1	149,7	160,2	128,2	1,0
2012-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə, faiz	104,3	105,9	114,2	101,8	33,3
Fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları					
2005	132,8	1243,8	577,9	12,7	0,1
2010	230,7	1522,0	729,5	14,9	0,01
2011	232,2	1606,9	750,8	15,8	0,004
2012	236,8	1700,1	783,8	16,1	0,003
2013	241,2	1787,9	839,2	16,4	0,001
2005-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə, faiz	181,6	143,7	145,2	129,1	1,0
2005-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə, faiz	101,9	105,2	107,1	101,9	33,3

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artımına nail olunmasında məhsuldarlığın rolu xüsusilə önəmli hesab edilir. Məhsuldarlığın səviyyəsinin yüksəldilməsi, kənd təsərrüfatında intensiv texnologiyaların tətbiqini ön plana çəkir. Nəzərə almaq lazımdır ki, respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında hələ də ekstensiv amillər önəmli rol oynayır. Daha doğrusu, kənd təsərrüfatında əsasən əkin sahəsinin artırılması və heyvanların baş sayının artırılması hesabına məhsul istehsalının yüksəldilməsinə nail olunur ki, bu da intensiv texnologiyanın və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsalda tətbiqinin kölgədə qalmasını göstərir.

Təhlil göstərir ki, 2005-ci illə müqayisədə 2013-ci ildə məhsuldarlıq

pambıqçılıqda 10,3 %, bostançılıqda 24,8 %, üzümçülükdə 48,1, tütününçülükdə 10,5 %, tərəvəzçilikdə 10,0 %, dənli bitkilərdə 3,8 %, çayçılıqda 4,8 dəfə artmışdır. Yalnız pambıq məhsulu üzrə 2012 -ci illə müqayisədə 2013-cü ildə məhsuldarlıq 1% azalmışdır.

Cədvəl 7

Kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın səviyyəsi (bütün təsərrüfat kateqoriyalarında)

Göstəricilər	2005	2010	2011	2012	2013	2005-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə %-lə	2012-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə
Bitkiçilik məhsulları, senter.hektar							
Donli bitkilər	26,5	20,7	25,4	27,2	27,5	103,8	101,1
Pambıq	17,5	12,7	15,5	19,5	19,3	110,3	99,0
Tütün	25,7	24,0	24,9	27,9	28,4	110,5	101,8
Kartof	149	145	144	147	152	102,0	103,4
Tərəvəz	140	142	146	150	154	110,0	102,7
Bostan məhsulları	121	137	144	143	151	124,8	105,6
Üzüm	61,8	74,7	81,5	88,6	91,5	148,1	103,3
Meyvə və giləmeyvə	73,9	70,6	71,7	73,8	74,3	100,5	100,7
Çay yarpağı	2,5	9,4	9,8	10,5	12,0	4,8 dəfə	114,3
Heyvandarlıq məhsulları, kq.							
İlin əvvəlinə olan hər baş	1098	1131	1227	1307	1381	125,8	105,7
İnək və qoyundan							
Orta illik yun	1,87	2,0	2,0	2,1	2,1	112,3	100,0
Orta illik yumurta verimlərinin ədədi	203	194	172	188	247	121,7	131,4

Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin müəllif tərəfindən hazırlanmışdır məlumatları əsasında səh. (16, səh. 165, 168, 170, 172, 118).

Bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə heyvandarlıqda məhsuldarlıq

göstəricisinin təhlili göstərir ki, istehsalın artımı əsas etibarlı ilə mal-qara və quşların baş sayının artması hesabına əldə edilmişdir. Belə ki, 2013-cü ildə hər baş inək və camışdan 1381 kq süd, hər qoyundan 2,1 kq yun əldə edilmişdir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində toyuqların orta illik yumurta verimi 247 ədəd olmuşdur (cədvəl 3.12).

Araşdırmalar göstərir ki, struktur dəyişiklikləri şəraitində kənd təsərrüfatında dinamik inkişafın təmin edilməsi, onun maliyyə nəticələri ilə səciyyələnir. Kənd təsərrüfatında maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, hər bir istehsalçının rentabelli fəaliyyətini özündə əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki təsərrüfatçılıq sistemində kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları dövlət tərəfindən iri həcmdə dotasiyalaşdırılırdı və təbii ki, bütün bunlar kənd təsərrüfatının maliyyə vəziyyətinə bilavasitə təsir göstərirdi. Bunlara baxmayaraq, 90-cı illərin əvvəllərində kənd təsərrüfatında zərərlə işləyən müəssisələrinin sayının artması müşahidə olunurdu, bu da öz növbəsində aqrar bazarın mövcud vəziyyətinə təsirsiz ötürmüşdü.

Aqrar sahədə həyata keçirilən islahatların mühüm tərkib hissəsi kimi aqrar əmtəə istehsalçılarının vergilərdən azad olunması, eləcə də 2007-ci ildən etibarən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının subsidiyalaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, yanacaq, mineral gübrələr və sürtgü yağlarının dəyərinin 50-70% hədlərində güzəştə verilməsi, eləcə də maddi-texniki resurslara olan tələbatın ödənilməsində «Aqrolizinq»in rolunun artması istehsalçıların maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır.

İqtisadi göstəricilərin təhlili nəticəsində məlum olur ki, 2005-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı 6,3 %, ziyanla işləyən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı 61,1% azalmışdır. Əgər 2005-ci ildə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin 11,4%-i zərərlə işləyirdisə, 2015-ci ildə bu göstərici 4,7% təşkil etmişdir. 2005-ci ildə bütün maliyyə fəaliyyəti 9,1%, 2015-ci ildə 18,3% rentabellik qeydə alınmışdır. Müqayisə olunan dövrdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının rentabelliyi də 9%-dən 16,5%-ə qədər (7,5

bənd) yüksəlmişdir. 2005-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə əksər göstəricilər üzrə müsbət nəticələr qeydə alınmışdır.

Göründüyü kimi, son zamanlar kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən əmtəə istehsalçılarının maliyyə nəticələri yaxşılaşmış, bu amil aqrar sahənin davamlı inkişafının təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı təbii-iqlim şəraitindən asılı olması baxımından kifayət qədər riskli sahə olduğundan inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatına dövlət yardımlarının göstərilməsi və onların ünvanlı xarakter daşması istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilir. Kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması, bu prosesin əyani təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 yanvar 2007-ci il tarixli «Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara dövlət dəstəyi haqqında sərəncamına müvafiq olaraq aqrar sahəyə dövlət yardımının reallaşdırılmasına başlanmışdır.

Cədvəl 8.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri

Göstəricilər	2005	2009	2010	2013	2014	2015	2005-ci nisb. ilə 2013-cü ilde,faizlə	2012-ci ilə nisb. 2013-cü ilde,faizlə
Təsərrüfatların sayı, vahid	1782	2392	2 043	1917	1774	1669	93,7	94,1
Ondan: ziyanla	203	213	174	156	109	79	38,9	72,5
%	11,4	8,9	8,5	8,1	6,1	4,4	X	X
ümumi gəlir (faktiki qiymətlə), min manat	14757	67149	71 604	71623	86045	91903	6,2 dəfə	106,8
Balans gəliri, min manat	5892	34396	27 658	36920	48200	52283	8,9 dəfə	108,5
Bütün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üzrə rentabellik, %	9,1	21,4	16,7	21,3	19,2	18,3	X	X
kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından əldə edilən gəlir, min manat	5872	29089	32 385	41912	44252	47259	8,1 dəfə	106,8
O cümlədən: bitkiçilikdə	2769	4708	9 033	8980	14609	17534	6,3 dəfə	120,0
Heyvandarlıqda	3117	24061	13 021	25041	29036	27533	8,8 dəfə	94,8

Kənd təsərrüfatı məhsullarının rentabelliği, %	9,0	18,1	13,4	19,7	17,7	16,5	X	X
O cümlədən: bitkiçilikdə	41,5	17,8	32,1	24,1	35,5	35,1	X	X
Heyvandarlıqda	5,4	19,7	10,5	20,5	15,1	12,0	X	X

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları.

Kənd təsərrüfatına dövlət yardımları əsas etibarilə 2 istiqamətdə həyata keçirilir - yanacaq və mühərrik yağlarına görə dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına adı çəkilən məhsulların dəyərinin 50%-nin kompensasiya edilməsinə yönəldilmiş 40 manat məbləğində yardım göstərilməsi və buğda və çəltik səpininə görə istehsalçılara 80 manat məbləğində subsidiyaların verilməsi.

Dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına ödənilən subsidiyaların ikinci mühüm istiqamətini buğda səpininə görə verilən yardımlar təşkil edir. Bu yardımlar bir qayda olaraq taxıl istehsalının artırılmasının stimullaşdırılmasına və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəldilmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarında dövlət dəstəyinin göstərilməsi, onların istehsal xərclərinin müəyyən hissəsinin kompensasiya edilməsinə və təsərrüfat fəaliyyətinin gəlirlə başa çatdırılmasına istiqamətlənir. Təbii ki, əmtəə istehsalçılarında bu istiqamətdə kömək edilməsi, nəticə etibarilə aqrar ərzaq bazarında qiymətlərin səviyyəsinin stabilləşməsinə əlverişli şərait yaradır. Belə ki, subsidiyalaşdırılma nəticəsində məhsulun maya dəyərinin səviyyəsinin aşağı salınmasına nail olmaq mümkün olur, bu da məhsulun daha aşağı qiymətdə təklif edilməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının dövlət büdcəsindən (Subsidiyalaşdırılması və əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı istehsalının rəqabətədavamlılığının yüksəldilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Rəqabətə davamlılığı şərtləndirən ən mühüm amillərə ilk növbədə məhsulun keyfiyyətini və qiymətlərin səviyyəsini

aid etmək olar. Bu göstəricilər nəticə etibarilə hər bir məhsulun istər daxili, istərsə də xarici bazarda rəqabət üstünlüyünü şərtləndirən başlıca amillər hesab edilir. Məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi daxili ərzaq bazarında yerli istehsalın xüsusi çəkisinin yüksəldilməsində də mühüm rol oynaya bilər.

Araşdırmalardan məlum olur ki, hazırda əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı mövcud vəziyyət potensial göstəricilərdən kifayət qədər aşağı səviyyədədir. Elmi-texniki tərəqqinin istehsalata tətbiqi imkanlarının aşağı olması bu baxımdan kənd təsərrüfatında potensial imkanlardan səmərəli istifadə olunmamasını şərtləndirir. Belə ki, uzun illərdir ki, taxılçılıqda orta məhsuldarlıq səviyyəsinin aşağı səviyyədə olması, kənd təsərrüfatında yararlı torpaqların, o cümlədən əkin sahəsinin əhəmiyyətli hissəsinin taxılçılığa yönəldilməsinə gətirib çıxarır. Deməli, kənd təsərrüfatında kompleks inkişafın təmin olunmasında bu amil öz mənfi təsirini göstərir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi, aqrar bazarda qiymətlərin səviyyəsinin stabilləşdirilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərməklə istehsalın rəqabətə davamlılığının artırılmasında da mühüm rol oynayır. İntensivləşdirilmənin ən mühüm istiqamətlərindən biri aqrar sahənin elmi təminatının yaxşılaşdırılmasıdır. Elmi-tədqiqat institutlarında əsas elmi araşdırmaların istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, institut və regional aqrar elm mərkəzlərinin modernləşdirilməsi, onların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və ümumiyyətlə, regionlarda biomüxtəlifliyin qorunması, saxlanması və istifadəsi, milli-genetik biofondun zənginləşdirilməsi, zərərvericilərlə davamlı mübarizə, yüksək məhsuldar bitki sortlarının və heyvan cinslərinin yaradılması, biotexnologiyaların, gen mühəndisliyinin inkişaf etdirilməsi, dövlət məşinləri və sınaq stansiyalarının təkmilləşdirilməsi bu istiqamətdə vacib tədbirlərdən hesab edilə bilər.

Qeyd edilənlər göstərir ki, kənd təsərrüfatı və emal sənayesində məhsul istehsalının artırılması, maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması əmtəə istehsalçılarına dövlət dəstəyindən bilavasitə asılıdır. Təbii ki, istehsalçıların maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılması, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının

iqtisadiyyatın digər sahələri ilə paritet əsaslarla gəlir əldə etmələrinə əlverişli şərait yarada bilər.

3.2. Aqrar sahənin maliyyələşdirilməsinin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi

Aqrar bazarın konyunkturunu formalaşdıran amillərin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, qiymətin əmələ gəlməsi ilə bağlı mövcud şərtləri nəzərə almaqla, dövlətin aqrar siyasətinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dövlətin aqrar siyasətinin səmərəli şəkildə qurulması baxımından kənd təsərrüfatına dövlət müdaxiləsi məhsulun maya dəyəri və qiymətlərin idarəedilməsi baxımından həyata keçirilməlidir. Bu tədbirlərin reallaşdırılması, ilk növbədə bazar konyunkturunun öyrənilməsi tələb edir. Təbii ki, bazar konyunkturunun öyrənilməsi, aqrar sferada yarana bilən problemlərə çevik reaksiya göstərilməsini təmin etməlidir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsi baxımından bazar və dövlət tənzimlənməsinin optimal şəkildə uyğunlaşdırılması, b1 zaman yeni idarəetmə sisteminin optimallaşdırılması vacib şərtlərdən biridir. Yeni idarəetmə sisteminin formalaşdırılması, əsasən kənd təsərrüfatında gəlirlərin artırılmasına əlverişli şərait yaratmaqdan və kənd təsərrüfatında bazar infrastrukturunun formalaşdırılmasına əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir. Bu baxımdan marketing xidmətlərinin rolunun artırılması istər regionlar, istərsə də təsərrüfat subyektləri çərçivəsində zəruri tədbirlərdəndir.

Aqrar sahəyə investisiyaların cəlb edilməsi, aqrar bazarda əmtəə kütləsinin həcmi artırılmasının və struktur dəyişikliklərinin uğurla həyata keçirilməsinin başlıca şərtlərdəndir. Təbii ki, kənd təsərrüfatı istehsalının xüsusiyyətləri aqrar sahəyə investisiyaların cəlb edilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatının spesifik xüsusiyyətləri investorlar üçün cəlbedicilik amilini kifayət qədər aşağı salır. Bu isə kənd təsərrüfatına iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə investisiya

çatışmazlığını şərtləndirir. Kənd təsərrüfatında investisiya çatışmazlığının aradan qaldırılması və əmtəə istehsalçılarının kapital resurslarına olan ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə dövlətin investisiya siyasətinin reallaşdırılmasına ciddi ehtiyac vardır. Araşdırmalar göstərir ki, aqrar-sənaye istehsalına dövlətin müdaxiləsi bütün hallarda ziddiyyəti xarakter daşımışdır. Bu sahədə iqtisadçı alimlərin fikirləri də demək olar ki, fərq xüsusiyyətlər kəsb edir. Bir qrup iqtisadçılar hesab edir ki, dövlət kənd təsərrüfat istehsalını tənzimləməməli və kənd təsərrüfatına müdaxilə prosesini həyata keçirməməlidir. Digərləri isə hesab edir ki, kənd təsərrüfatı daimi olaraq tənzimlənməyə və dövlət dəstəyinə ehtiyacdır. İkinci fikri dəstəkləyən iqtisadçılar hesab edirik bazar münasibətləri şəraitində aqrar-sənaye istehsalı rəqabət mühitinə davam gətir bilmir. Bu isə kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbin qeyri-elastikliyi ilə şənlənir, nəticədə ərzaq məhsullarının satışından əldə edilən gəlirlərin iqtisadiyyatı digər sahələri ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsinə səbəb olur və iqtisadiyyatın strukturunda digər sahələrlə müqayisədə kənd təsərrüfatının yerini məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır. Bundan başqa, aqrar-sənaye məhsulları istehsalını, həyata keçirən təsərrüfat subyektlərinin çoxsaylı olması, onların coğrafi və iqtisadi şərtləri əmtəəlik məhsula olan tələbə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Təbii ki, bunlar aqrar bazarda qiymətlərin tərəddüdlərinə gətirib çıxarır.

Cədvəl 9

2008-2014-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı məhsullarının xarici-ticarət dövriyyəsinin əmtəə strukturu (mln ABŞ dolları, %)

Mal qrupları	2008		2010		2011		2012		2013		2014	
	Ticar. dövriy.	%	Ticar. dövriy.	%	Ticar. dövriy.	%	Ticar. dövriy.	%	Ticar. dövriy.	%	Ticar. dövriy.	%
Cəmi	1021,3	100,0	996,4	100,0	1176,5	100,0	1251,6	100,0	1284,3	100,0	1189,4	100,0
Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	52,7	5,1	86,7	8,7	119,3	10,1	114,4	9,1	130,7	10,2	152,9	12,9
Bitki mənşə	771,7	75,6	627,8	63,0	788,4	67,0	808,2	64,6	850,2	66,2	758,1	63,7

li məhsullar												
Heyvan və ya bitki mənşəli piylər və yağlar	196,9	19,3	281,9	28,3	268,8	22,9	329,0	26,3	303,4	23,6	278,4	23,4

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, böhranlı vəziyyəti aradan qaldırmaq və kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını təmin etmək məqsədilə dövlət tərəfindən investisiya proseslərinə müdaxilələr həyata keçirilir. Bu müdaxilələr, ilk növbədə sahənin investisiya cəlbediciliyinin artırılmasına istiqamətlənir və bu zaman kənd təsərrüfatında səmərəli geniş təkrar istehsal proseslərinin reallaşdırılması ön plana çəkilir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən proteksionist yönümlü tədbirlər, cümlədən subsidiyaların artırılması, kənd təsərrüfatında istehsal resurslarının əldə edilməsinə sərf edilən xərclərin müəyyən hissəsinin kompensasiya edilməsi və digər bu kimi güzəştlər, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının stimullaşdırılmasına istiqamətlənir. Dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələrində aqrar-sənaye sferasına dövlət tərəfindən həyata keçirilən investisiyalar, bu məhsulun bazar dəyərini təxminən 1,5 2 dəfəyə qədər üstələyir. Tədqiqatlar kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşlarını stimullaşdırılmasınının aqrar bazarda struktur siyasətinin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış etdiyi qənaətinə gəlməyə əsas verir. Bu baxımdan investisiya qoyuluşların dövlət dəstəyinin həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatının investisiya aktivliyini yüksəldilməsinə və cəlbediciliyinin artırılmasına istiqamətlənir.

Cədvəl 10

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilən subsidiyalar 2008-2014-cü illərdə (min man.)

Adı	İllər							Cəmi
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	
Yanacaq və motor yağlarına görə (1ha üçün 40 man)	53,7	59,8	55,5	52,7	56,7	57,4	51,8	387,6
Buğda və çəltik səpininə görə (1 hektar üçün əlavə 40 man)	29,6	22,9	23,4	25,1	24,8	20,1	17,0	102,9

Mineral gübrəyə görə (1ha əkin sahəsi üçün satılan mineral gübrənin dəyərini yuxarı həddi (50 və 80 man)	6,7	6,5	24,5	12,1	20,1	22,8	32,5	125,2
I və II reproduksiya toxumlara görə (satılan məhsula görə təsdiq edilmiş cədvəl üzrə)	3,7	4,6	5,9	5,8	12,3	7,3	5,0	44,6
Elmi-tədqiqat təşkilatlarına orijinal superelit toxumalara çəkilən xərclərin ödənilməsinə görə (1kq toxum və 1 tinqin istehsalına çəkilən xərclər)	0,6	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	6,0
CƏMİ:	94,3	94,7	110,2	96,6	114,8	108,5	107,2	726,3

Müqayisə edilən illər ərzində aqrar bölmə məhsulları istehsalçılarına yanacaq və motor yağlarına görə 387,6 mln manat, buğda və çəltik səpininə görə 162,9 mln manat, mineral gübrələr üçün 125,2 mln manat, I və II reproduksiya toxumlara görə 44,6 mln manat subsidiya verilmişdir.

Azərbaycanda fermerlərə birbaşa dövlət köməyinin büdcə xərclərində payı 2014-cü ildə 0,5% təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq və ətraf mühitin mühafizə xərclərinin 2015-ci il dövlət büdcəsi xərclərindəki payı 2,8% olmuşdur. Kənd təsərrüfatı xərclərinə 2015-ci ildə dövlət büdcəsindən 596,2 mln manat və ya 2014-cü il ilə müqayisədə 33,3 mln manat və yaxud 5,9%, 2013-cü ilin faktiki icra göstəricisinə nisbətən 108,3 mln manat və ya 22,2% çox vəsait ayrılmışdır.

Azərbaycanda hər 1000,0 hektar əkin sahəsinə 13,9 ədəd traktor və hər 1000,0 hektar taxıl sahəsinə 2,1 ədəd kombayn düşür. Müqayisə üçün deyək ki,

1000,0 hektar əkin sahəsinə düşən traktorların sayı Almaniyada 65 ədəd, İsraildə isə 70 ədəd təşkil edir. 1000,0 hektar taxıl sahəsinə düşən kombaynların sayı isə Avropa ölkələri üzrə orta göstərici olaraq 10-12 ədəd təşkil edir.

Kənd təsərrüfatına dövlət təminatı ilə investisiyaların yönəldilməsi bu sahəyə büdcə yardımlarının dolayı vasitələrindən hesab edilir. Dövlət tərəfindən investisiya qoyuluşlarının ən mühüm prinsiplərindən biri reallaşdırılan layihələrin iqtisadi səmərəliliyinin yüksək olması, kapitalla müqayisədə risklərin diversifikasiya olunması, onların maliyyələşdirilməsində işgüzar fəallığın ön plana çəkilməsi, investisiya qoyuluşlarının müsabiqəli əsaslarla həyata keçirilməsi hesab edilir. Bazar münasibətləri şəraitində investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi həmçinin aqrar sahənin maraqlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Bu zaman, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının maddi-texniki resurslara olan tələbatının ödənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi, kənd təsərrüfatının rekonstruksiyası və texniki cəhətdən yenidən qurulması vacib şərtlərdən hesab olunur. Kənd təsərrüfatında toxumçuluq və damazlıq sisteminin dəstəklənməsi, məhsulun saxlanması və emalı ilə bağlı maddi-texniki bazanın inkişaf etdirilməsi, yeni texnologiyaların cəlb edilməsi, torpaqların münbitliyinin artırılması, bazar infrastrukturunun inkişafına yardım göstərilməsi və s. məsələlər də ön plana çəkilə bilər. Ümumiyyətlə, aqrar bazarda struktur dəyişikliklərinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi, bu istiqamətdə qiymətlərin səviyyəsinin stabilləşdirilməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından kənd təsərrüfatında investisiya siyasətinin əsas prinsiplərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək mümkündür:

– investisiya prosesləri zamanı kapital qoyuluşlarının ümumi strukturunda təsərrüfat subyektlərinin xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi, amortizasiya ayırmalarının rolunun artırılması və digər investisiya mənbələrinin formalaşdırılması;

– müsabiqə əsasında istehsal məqsədli dövlət investisiyalarının ayrılması,

bu zaman dövlət kommersiya maliyyələşdirməsi prinsipindən istifadə edilməsi və kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən hər bir müəssisə üçün maliyyə tədbirlərinin həyata keçirilməsi;

– aqrar-sənaye sferasında investisiya risklərinin səmərəli şəkildə sığortalanması, investisiya layihələrinin dövlət təminatı ilə həyata keçirilməsi;

– xarici investisiyaların və əhalinin əmanətlərinin investisiya prosesinə cəlb edilməsinin stimullaşdırılması.

Araşdırmalar göstərir ki, müasir şəraitdə kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşlarının artırılması üçün ən vacib cəhətlərdən biri investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsidir. Investisiya cəlbediciliyi, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə kənd təsərrüfatına investisiyaların artırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi və bu sahənin investisiya risklərinin sığortalanması ilə sıx bağlıdır. Dünya təcrübəsində investisiya cəlbediciliyinin reytinginin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan aşağıdakı anlayışlardan istifadə edilir: investisiya mühiti, investisiya paketi, investisiya potensialı, investisiya riskləri və s. Investisiya mühiti əsasən iqtisadi, siyasi, təşkilati, hüquqi, sosial, regional və digər amillərin məcmusunu özündə əks etdirir. Investisiya mühiti anlayışı kifayət qədər mürəkkəb və kompleks xarakterə malikdir. Bu baxımdan investisiya mühitini makro və mikro istiqamətlərdə qiymətləndirmək mümkündür. Makro səviyyədə yanaşdıqda investisiya mühitinin əsas göstəricilərinə siyasi, iqtisadi və sosial mühit göstəricilərini aid etmək olar. Regional səviyyədə investisiya mühitinə, əsas etibarilə sahibkarlıq strukturları ilə banklar, həmkarlar ittifaqları və digər təsərrüfat subyektləri, regional idarəetmə orqanları arasındakı münasibətləri aid etmək olar.

Investisiya potensialı əsas etibarilə ümumi daxili məhsulun səviyyəsi, dövlət büdcəsinin balanslaşdırılması, maliyyə sisteminin mövcud vəziyyəti, əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlərin və istehlakın səviyyəsi, eləcə də iqtisadi, sosial və təbii resursların mövcudluğu, coğrafi baxımdan ərazinin yerləşmə xüsusiyyətləri və investisiya aktivliyinin formalaşması üçün digər vacib

cəhətləri özündə əks etdirir.

İnvestisiya cəlbediciliyi sistemində investisiya riskləri də əhəmiyyətli rol oynayır. İnvestisiya risklərinə bir qayda olaraq, siyasi, iqtisadi, maliyyə, sosial və ekoloji riskləri aid etmək olar. Kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşlarının artırılması baxımından investisiya risklərinin aşağı salınması vacib şərtlərdən biridir. Bu amil, kənd təsərrüfatına xarici investisiyaların cəlb edilməsi baxımından xüsusi rola malikdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, xarici investorların kənd təsərrüfatına cəlb edilməsi üçün ilk növbədə risklərin səmərəli şəkildə sığortalanması vacibdir. Araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı istehsalının tənzimlənməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər çərçivəsində investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər əhəmiyyətli rol oynayır. Bu tədbirlər əsasən, kənd təsərrüfatına əmtəə istehsalçılarının iqtisadi cəhətdən dəstəklənməsini özündə əks etdirir.

İstehsal münasibətlərinin liberallaşdığı müasir şəraitdə aqrar bazarın formalaşmasında və fəaliyyətində daha çox iqtisadi tənzimləmə mexanizmlərindən istifadə edilir. Bu baxımdan istehsal infrastrukturunun formalaşdırılması istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilməsi xarici investorların kənd təsərrüfatına, cümlədən regionlara cəlb edilməsi üçün vacib şərtlərdəndir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində kənd təsərrüfatında investisiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsinə büdcənin ayrı-ayrı maddələri və bölmələr üzrə yanaşılır. Son illər kənd təsərrüfatında investisiyaların dövlət tərəfindən dəstəklənməsinin əsas istiqamətləri dövlət büdcəsinin aşağıdakı vəsaitləri hesabına keçirilir:

– kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin dövlət büdcəsindən həyat keçirilməsi və məqsədli proqramlar çərçivəsində büdcə investisiyalarının reallaşdırılması;

– investisiya kreditlərinin cəlb edilməsi üzrə dövlət təminatlarının verilməsi və müsabiqə əsasında yerləşdirilən məqsədli proqramlar çərçivəsində investisiyaların dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi;

– çoxillik əkmələrin və meşə massivlərinin salınmasının dəstəklənməsi, torpaqların münbitliyinin artırılması istiqamətində meliorativ tədbirlərin həyata keçirilməsinə investisiyaların yönəldilməsi;

– kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılmasına, toxumçulu və damazlıq təsərrüfatlarının yaradılmasına investisiyaların yönəldilməsi;

– aqrar-sənaye sferasında fəaliyyət göstərən mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq təsərrüfat subyektlərinin investisiya kreditlərinin büdcədən subsidiyalaşdırılması;

– maliyyə lizinqi əsasında maşınqayırma sisteminin inkişaf etdirilməsinə vəsaitlərin ayrılması və bu sahənin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi.

Araşdırmalar göstərir ki, son illər aqrar sahədə investisiya problemlərinin həlli istiqamətində müəyyən tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bu istiqamətdə respublikamızda 2000-ci ildən etibarən aqrar sahənin subsidiyalaşdırılmasına başlanmasını mühüm tədbirlərdən hesab etmək olar. Büdcə subsidiyaları aqrar sahənin investisiya probleminin həllinə bu və ya digər şəkildə öz təsirini göstərməklə istehsal vasitələrinin əldə edilməsinə çəkilən xərclərin müəyyən hissəsinin kompensasiya edilməsində qısa müddətli kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin subsidiyalaşdırılmasında, bütövlükdə aqrar sahənin investisiya problemlərinin həllində əhəmiyyətli rol oynayır. Bundan başqa kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının linq şərtilə maddi-texniki resurslar əldə etmələri istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir. Qeyd edilənlərə baxmayaraq, qısa müddətli kreditlər üzrə kredit dərəcələrinin subsidiyalaşdırılması respublikamızda demək olar ki, kifayət səviyyədə həyata keçirilməmişdir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına büdcə yardımlarının göstərilməsinin müxtəlif formaları kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinin artırılmasına təsir göstərməklə yanaşı, xüsusi vəsaitlər hesabına investisiya mənbələrinin artımına da əhəmiyyətli dərəcədə əlverişli şərait yaradır. İnvestisiya proseslərinin qarşılıqlı borclar əsasında genişləndirilməsi istiqamətində xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilməsi

də kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının kapital resurslarına olan ehtiyaclarının ödənilməsində əhəmiyyətli vasitə ola bilər. Təhlil göstərir ki, bir sıra hallarda investisiya proseslərinə büdcə dəstəyinin göstərilməsi sisteminin səmərəliliyi digər sahələrlə müqayisədə o qədər də yüksək deyildir. Əslində bu proseslərin özünəməxsus səbəbləri vardır və kənd təsərrüfatı istehsalının az gəlirliliyi bu qəbildən olan mühüm səbəblərdəndir.

Tədqiqat göstərir ki, kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin forma və metodlarının modernləşdirilməsi, məhsulun reallaşdırılması mexanizmlərinin də yeni formalarının müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Respublikamızın mövcud reallıqları baxımından məhsul satışı prosesində yaranan problemlərin həllinə istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi vacib şərtlərdəndir. Təhlil göstərir ki, son zamanlar kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının bazara daxil olma imkanlarında müəyyən məhdudlaşmalar özünü göstərir, nəticədə kənd təsərrüfat əmtəə istehsalçılarının iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə gəlirləri aşağı düşür. Odur ki, kənd təsərrüfatında aqrar bazar infrastrukturalarının formalaşması istiqamətində investisiya qoyuluşlarının reallaşdırılmasına ciddi ehtiyac vardır. Kənd təsərrüfatında satış problemlərinin həllinə istiqamətlənmiş aqrar bazar infrastrukturunun formalaşdırılmasına büdcə investisiyalarının yönəldilməsi, dövlət büdcəsinin xərclərinin strukturunda zəruri dəyişikliklərinin həyata keçirilməsini tələb edir. Dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatına ayrılan xərclərin strukturunda zəruri dəyişikliklərin formalaşdırılması, ilk növbədə kənd təsərrüfatı ilə iqtisadiyyatın digər sahələri arasındakı qiymət disparitetinin aradan qaldırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.

Araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatında kredit kooperasiyalarının yaradılması, korporativ vasitələrlə əmtəə istehsalçılarının istehsal resurslarına olan ehtiyaclarının ödənilməsində mühüm rol oynaya bilər. Kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması və sahənin investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsi baxımından digər mühüm vasitə sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Risklərin səmərəli şəkildə sığortalanmaması, nəinki xarici investorların aqrar sahəyə cəlb edilməsində, eləcə də yerli maliyyə

qurumlarının kənd təsərrüfatına vəsait ayırmasında problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Odur ki, sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi, dövlətin investisiya siyasətinin müvəffəqiyyətini şərtləndirən ən mühüm vasitələrdən hesab oluna bilər.

Kənd təsərrüfatında investisiya qoyuluşu risklərlə müşahidə olunsa da özünəməxsus üstünlüklərə malikdir. Belə ki, investisiya qoyuluşları bir qayda olaraq, uzun müddətli dövr üçün verilir. Kənd təsərrüfatının spesifik xüsusiyyətləri baxımından, bu sahəyə yönəldilən investisiya qoyuluşlarının qısa müddət ərzində öz xərcini ödəməsi mümkün hesab edilmir. Quşçuluqda qoyulan vəsaitlərin qaytarılması bir qayda olaraq 1,5- 2 il ərzində, taxılın emalı və qarışıq yemlər istehsalı sahəsində investisiyaların qaytarılması 2,5-3 il ərzində, süd emalı sahəsində investisiyaların qaytarılması isə təxminən 2,5 il ərzində özünü doğrulda bilər. Təcrübə göstərir ki, kənd təsərrüfatında investisiya layihələrinin uzunmüddətli olması, sahənin davamlı inkişafına əlverişli şərait yaratmaqla, elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin istehsalda tətbiqinə və istehsalçıların investisiya proseslərindən daha çox gəlir əldə etmələrinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan investisiyaların kənd təsərrüfatında 5-7 il arasında qaytarılması səmərəli hesab edilir.

Hazırda kənd təsərrüfatına dövlət büdcəsindən ayrılan investisiyaların xüsusi çəkisi kifayət qədər deyildir. Bu, bazar infrastrukturunun və sosial infrastrukturun inkişaf istiqamətlərinin müasir tələblərə cavab verməməsinə səbəb olur. Beləliklə, kənd təsərrüfatının dövlət büdcəsindən məqsədli investisiya proqramlarının işlənilib hazırlanması vacib şərtlərdəndir, bu həm də sahədə struktur və texnoloji siyasətin həyata keçirilməsinin başlıca vasitələrindən hesab olunur. Araşdırmalar kənd təsərrüfatında investisiya qoyuluşlarının əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə reallaşdırılmasının məqsədəuyğunluğunu göstərir:

- kənd təsərrüfatı müəssisələrinin uzun müddətli investisiya əldə etməsi ilə bağlı faiz dərəcələrinin dövlət büdcəsindən subsidiyalaşdırılması;
- kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarının əmtəə istehsalçılarına çatdırıl-

masını təmin etmək məqsədilə lizinq maliyyələşdirilməsi proseslərinin sadələşdirilməsi;

– kənd təsərrüfatına texnikalarının qiymətqoyma mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, maddi-texniki resurslar, iş və xidmətlər bazarının inkişaf etdirilməsi.

Dövlətin investisiya siyasətinin başlıca vəzifəsi investisiya resurslarının qıtlığının aradan qaldırılmasına təsir göstərmək və xarici kapitalın cəlb edilməsinə nail olunmasından ibarətdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, investisiya proseslərinin aktivləşdirilməsi investisiyaların təminatlılığı ilə bilavasitə bağlıdır. İnvestorların hüquqlarının müdafiə edilməsi, dövlətlə birgə layihələrin reallaşdırılması bu sahədə mühüm cəhətlərdən hesab edilir. Bu amil, ilk növbədə xarici investorların fəaliyyətinə dövlət təminatının verilməsini özündə əks etdirir. Dünyanın əksər ölkələrində kənd təsərrüfatında kredit resurslarının ayrılmasına dövlət təminatı həyata keçirilir. Məsələn, 1991-ci ildə Macarıstanda “Kənd təsərrüfatı kreditlərinin təminatı fondu”, 1994-cü ildə Çexiyada “Kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatında fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin dəstəklənməsi fondu”, Slovakiyada “Kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin dəstəklənməsi fondu”, Polşada “Kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi agentliyi”, Rumıniyada “Kənd təsərrüfatı kreditlərinin təminatı fondu” yaradılmışdır. 1997-ci ildən adı çəkilən strukturların Pribaltika ölkələrində də yaradılmasına başlanılmışdır. Ümumiyyətlə, bu tip tədbirlər kənd təsərrüfatının investisiya cəlbediciliyinin artırılmasına xidmət etməklə dövlətin aqrar struktur siyasətinin əsas istiqamətlərindən hesab olunur.

Aqrar bazarda struktur tənzimlənməsinin maliyyə-kredit mexanizminin təkmilləşdirilməsi.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində genişlənən qloballaşma prosesləri hər bir ölkənin iqtisadiyyatına, o cümlədən onun mühüm sahələrindən biri olan aqrar-ərzaq sferasına müxtəlif səviyyələrdə təsir göstərir. Aqrar bazar əhalinin təbii tələbat məhsullarını reallaşdırdığından iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər, o cümlədən dövlətin həyata keçirdiyi siyasətin nəticələri bu

bazarda özünü daha çox büruzə verir. Bu baxımdan aqrar bazarda dəyişən şəraitə uyğunlaşma prosesinə yönəldilən tədbirlərin reallaşdırılması vacib şərtlərdəndir. Həmçinin qloballaşma prosesinin təsiri nəticəsində yaranan problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə, aqrar bazarda dövlətin struktur siyasətinin reallaşdırılmasına olan ehtiyac davamlı olaraq güclənir. Təcrübə göstərir ki, struktur siyasəti, ilk növbədə iqtisadi vasitələrə əsaslanmalıdır. Bu, inzibati resurslardan istifadənin kifayət qədər səmərə verməməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Odur ki, struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin iqtisadi mexanizmlərə əsaslanması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Təbii ki, aqrar bazarda struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmiş struktur tənzimlənməsi mexanizmlərinin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi vacib məsələlərdəndir. Həmin tədbirlər iki istiqamətdə həyata keçirilir - istehsalın davamlı olaraq stimullaşdırılması və aqrar bazarın davamlı olaraq struktur dəyişikliklərinin iqtisadi mexanizmlərlə həyata keçirilməsi hesabına ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin qorunması.

Aqrar bazarda struktur tənzimlənməsinin iqtisadi mexanizminin ən mühüm elementlərindən biri maliyyə-kredit mexanizminin təkmilləşdirilməsi hesab edilir.

3.3. Aqrar sferada operativ təhlili və audit aparılması metodikasının əsas istiqamətləri

Hazırkı şəraitdə təsərrüfatdaxili auditin qarşısında duran məsələlərin həlli üçün təsərrüfatdaxili auditin metodologiyasının durmadan təkmilləşdirilməsi və müasir tələblər səviyyəsində qurulması vacibdir. Təsərrüfatdaxili audit metodologiyası dedikdə, burada tətbiq olunan metodlar sistemi, yoxlama prosedur qaydaları, mexanizmlər və üsulların məcmusu, onların ümumi və nəzəri mənası başa düşülür. Məlumdur ki, audit yoxlama-ekspertiza işlərində geniş və zəngin formada metodlar sistemindən, üsullarından, texniki

vasitələrdən istifadə olunur. Lakin audit fəaliyyətində fərqli olan təsərrüfatdaxili audit yoxlama-ekspertiza işlərində ənənəvi metodlar sistemi ilə yanaşı spesifik üsullardan və yoxlama prosedur qaydalarından da istifadə edilməsi vacibdir. Bu vasitələrdən biri də operativ təhlil və onun imkanlarından istifadə edilməsidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfatların özünümaliyyətləşdirmə prosesinin inkişafı, onun miqyasının bölmə, briqada, ayrı-ayrı iş yerlərinə qədər genişlənməsi, müəssisələrdə iqtisadi fəaliyyətin təkmilləşdirilməsində və istehsalın iqtisadi səmərəsinin yüksəldilməsində operativ iqtisadi təhlilin rolu və əhəmiyyətini daha da artırır. Belə ki, müasir şəraitdə müəssisə daxilində olan ayrı-ayrı bölmələr artıq daxili hesablaşmalara malikdir. Bu bölmələrin rəhbərləri və kollektivləri istehsal prosesində yol verilən nöqsanların, çatışmamazlıqların vaxtında aradan qaldırılmasında maraqlıdırlar. Digər tərəfdən, operativ təhlil daimi olaraq çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq, işin nəticələrini vaxtında və düzgün qiymətləndirməyə imkan verdiyi üçün daxili kommersiya hesabının möhkəmləndirilməsinə imkan yaradır. Buna görə də operativ təhlil müəssisədaxili bölmələrdə daha yüksək səmərə verir. Təhlilin bu növünün əsas vəzifəsi istehsal prosesində gün ərzində və növbə ərzində məhsul buraxılışı və onun yola salınması üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsinə təsir edən amillərin aşkara çıxarılması, bu tapşırıqların yerinə yetirilməsində baş verən nöqsanların aradan qaldırılması üzərində operativ nəzarəti təmin etməkdən ibarətdir. Bununla yanaşı operativ iqtisadi təhlil qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- müəssisə və onun bölmələrində gün, həftə və on gündən çox olmayan müddətlərdə kəmiyyət göstəriciləri üzrə ilkin tapşırıqları müəyyən etmək;
- ayrı-ayrı göstəricilər üzrə plandan kənarlaşmaları, onlara təsir edən amilləri, onların təsir dərəcəsini müəyyən etmək və qiymətləndirmək;
- kənarlaşmaların konkret səbəblərini, işdə buraxılan nöqsan və çatışmamazlıqları, bilavasitə təqsirkar olan şəxsləri müəyyən etmək;
- istehsal prosesinə mənfi təsir göstərən amilləri aradan qaldırmaq, yeni təcili tədbirlər proqramı hazırlamaq və onun həyata keçirilməsi yollarını göstərmək, qabaqcıl iş təcrübələrini geniş yaymaq;

– ayrı-ayrı təsərrüfat bölmələrinin qısa müddətdə yerinə yetirdiyi işləri yekunlaşdırmaqla, qabaqcıl və yaxud geridə qalan istehsal sahələrini müəyyən etmək;

– müəssisənin (təşkilatın) gündəlik və ya daimi kommersiya fəaliyyətinin vəziyyətini öyrənmək, qiymətləndirmək və s.

Müasir şəraitdə müəssisələrin bazar iqtisadiyyatına xas olan rəqabətlə fəaliyyət göstərdiyi bir dövrdə təsərrüfat əməliyyatlarının operativ təhlili və audit qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elmi-texniki tərəqqi nəticəsində təsərrüfat fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin sayının durmadan artması, məhsul istehsalının həm kəmiyyət və həm də keyfiyyət baxımından mürəkkəbləşməsi istehsal prosesinə operativ nəzarət etmək zərurətini yaradır. Digər tərəfdən, idarəetmənin səmərəli həyata keçirilməsi üçün bilavasitə operativ informasiyaların əldə edilməsi və idarə olunan obyektin tam xarakterizə edilməsi tələb olunur. Operativ informasiyanı isə yalnız operativ təhlil vasitəsilə əldə etmək olar.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi olan mənfəətə birbaşa təsir edən amillərdən biri məhsul istehsalının həcmidir. İstər inzibati idarəetmədə, istərsə də bazar münasibətləri şəraitində məhsul istehsalının həcmi müxtəlif səbəblərdən dəyişir. Məhsul istehsalı nadir hallarda plan, yaxud keçən günün göstəricilərinə uyğun gəlir. Bu o deməkdir ki, məhsul istehsalına bir çox amillər təsir göstərir. Buna görə də auditor, operativ təhlili əsasən günün yekunları üzrə aparmaqla məhsul istehsalına təsir göstərən mənfəət amillərini təyin etməli, onların təkrar olunmaması üçün operativ tədbirlər hazırlamalı və həyata keçirməlidir.

Məlumdur ki, məhsul istehsalı üç əsas amildən asılıdır. Bunlar işçi qüvvəsi, xammal-material və əsas istehsal fondlarından ibarətdir. Bu resursların mövcudluğu və onların arasında optimal əlaqə əsas şərtidir. Auditor operativ təhlildən istifadə edən zaman bu təhlilin informasiya bazasının vacib amillərini diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Məsələn, müəssisədə əsas vəsaitlərin məsuliyyət mərkəzləri üzrə uçota alınması bir sıra neqativ halların aradan

qaldırılmasına səbəb olur. Auditor əsas vəsaitlərin məsuliyyət mərkəzləri üzrə uçota alınan müəssisələri ənənəvi uçot apararı digər müəssisələrlə müqayisə etməli və əsas vəsaitlərin istismarı üzrə xərcləri qiymətləndirməlidir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində hər bir təsərrüfat əməliyyatları operativ təhlil olunmalı və onun nəticələri daxili audit fəaliyyətində istifadə edilməlidir. Bunları dərk etmək və baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının nəticələrinə düzgün qiymət vermək, ümumiyyətlə operativ təhlilin aparılması, onun nəticələrinin daxili auditdə istifadə edilməsi üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssisin olması da vacibdir. Deyilənlərə yekun vurmaqla qeyd etmək lazımdır ki, gündəlik məhsul istehsalına təsir göstərən amilləri, ilk növbədə resurslar arasında optimal əlaqə yaratmaq istiqamətində qiymətləndirmək lazımdır.

İstehsal müəssisələrində və bölmələrində əməyin istifadə edilməsi və onun səmərəliliyini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biri də əmək məhsuldarlığıdır. Əmək məhsuldarlığı işçilərin faydalı fəaliyyəti, texnikanın istehsala tətbiqi, qabaqcıl təcrübədən istifadə edilməsi barədə təsəvvür yaradır. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi mikro amillərdən başlayır. Bu amillərin əksər hissəsi öz əksini nə hesabat, nə də uçot sənədlərində tapa bilmir. Halbuki, bu amillər əmək məhsuldarlığının optimallaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də əmək məhsuldarlığının operativ təhlilində canlı müşahidələrdən, xronometrajdan istifadə edilməlidir. Operativ təhlil vasitəsilə gün ərzində istehsal olunmuş məhsulun miqdarına təsir göstərən amilləri müəyyən etmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi olan mənfəətə təsir edən amillərdən biri də əsas istehsal fondlarıdır. İqtisadi resursların tərkib hissəsi olan əsas istehsal fondları və onların mövcud gücündən lazımınca istifadə olunması həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır. Çünki az məsrəflə tələbata uyğun məhsul istehsalının artırılmasının intensiv iqtisadi yollarından biri mövcud əsas istehsal fondlarından, texniki vasitələrdən, texnoloji qurğulardan səmərəli istifadə edilməsidir. İstehsal fondlarından səmərəli istifadə olunması, həmçinin istehsalın genişləndirilməsi, əmək

məhsuldarlığının yüksəldilməsi, texnoloji qurğuların müasir tələblərə cavab verməsi iqtisadi səmərəlilik göstəricilərini xarakterizə edən amillərdir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, avadanlıqlar, istehsal qurğuları, maksimum yükləndikdə və onların gücündən tam istifadə edildikdə böyük iqtisadi səmərə əldə etmək mümkündür. Əks halda bu avadanlıqlar, texniki qurğular boş dayanaraq böyük itkilərə səbəb ola bilər. Müəssisələrdə əmək və maliyyə ehtiyatlarına qənaət etmək əsas və dövriyyə aktivlərindən səmərəli istifadə edilməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Əsas və dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin daha da yaxşılaşdırılması son nəticədə buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, onun maya dəyərinin aşağı salınmasına, ehtiyat mənbələrinin istehsal prosesinə cəlb olunmasına şərait yaradır. Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində əsas istehsal vəsaitlərinin operativ təhlili günün tələblərindən irəli gəlir.

Əsas istehsal vəsaitlərindən səmərəli istifadə etmək, hər şeydən öncə əlavə kapital qoymadan məhsul istehsalını artırmaq deməkdir. Təhlildə istehsal fondlarından istifadəni xarakterizə edən əsas göstəricilər fondverimi və fondtutumundan istifadə etmək olar. Fondverimi göstəricisi istehsal olunmuş məhsulun istehsal fondlarının ilk dəyərinə olan nisbəti ilə müəyyən edilir. Müəssisələrdə fondverimi göstəricisinin təhlilinə fondverimi göstəricisinin dinamikası və cari ilin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə başlanır. Fondverimi səviyyəsi əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadə edilməsi üçün görülən bütün tədbirlərin məcmusunu özündə əks etdirir.

Fondverimi göstəricisinin istər hesabat ili üçün nəzərdə tutulmuş və istərsə də keçən ilin hesabat dövründəki plana nisbətən yüksəlməyə (artmağa) doğru meyli müsbət, yəni əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadə olunması, aşağıya doğru meyli isə mənfi, yəni onlardan istifadənin səmərəlilik dərəcəsinin aşağı düşməsi kimi qiymətləndirilir və qeyri-məhsuldar istifadəni xarakterizə edir. Müəssisələrdə əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadə olunmasına yeni texnika və texnologiyanın istehsala tətbiq edilməsi, müəssisənin tələbatına uyğun olaraq lazımı

maşın və avadanlıqlarla təmin olunması müsbət təsir göstərir.

Qeyd etdiyimiz kimi təhlildə fondverimi göstəricisindən başqa fondtutumu göstəricisindən də istifadə olunur. Fondverimi göstəricisi bir manatlıq əsas istehsal fonduna düşən məhsul istehsalını göstərdiyi halda, fondtutumu hər manatlıq məhsula düşən əsas fondların xüsusi çəkisini əks etdirir. Bu iki göstəricidən başqa operativ təhlil zamanı əməyin fondla silahlanma səviyyəsi, əsas fondların rentabelliyyəsinin səviyyəsi, avadanlıqlardan istifadənin səviyyəsi və sair bu kimi amillərin təsiri də qiymətləndirilməlidir.

Auditor maşın, avadanlıq və dəzgahların istifadəsinin operativ təhlilində ekstensiv, intensiv və inteqral yük əmsallarından istifadə etməklə onların istifadəsinin səmərəliliyini dəqiq qiymətləndirməlidir.

Bazar münasibətləri şəraitində məsariflərin iqtisadi səmərəsi müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti üçün həlledici şərtlərdən biridir. Ona görə ki, elmi-texniki tərəqqinin istehsala tətbiqi, əməyin ixtisas səviyyəsi, materialların qənaəti, təmərküzləşmə, istehsalın intensivləşməsi, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və sair bu kimi məsələlər bilavasitə məsariflərdə öz əksini tapır. Müasir şəraitdə müəssisənin fəaliyyəti onun əldə etdiyi mənfəətin həcmindən asılı olmaqla yanaşı, ən başlıca amil mənfəətin keyfiyyətidir. Bu amilin, yəni mənfəətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin başlıca yolu maya dəyərinin aşağı salınması ilə rəqabətə tab gətirə biləcək məhsul istehsalıdır. Buna görə də müəssisənin səmərəli fəaliyyəti üçün məsrəflər üzərində təhlil vasitəsilə operativ nəzarətin təşkili vacib məsələdir.

Auditor məsrəflərin operativ təhlili zamanı əsasən məsrəflərin əmələgəlmə prosesinə diqqət yetirməlidir. Ona görə ki, operativ təhlil bilavasitə bu proseslər üzrə kənarlaşmanı müəyyən etməklə onları qiymətləndirməlidir. Məsrəflərin operativ təhlili zamanı xərc elementləri üzrə məsrəflərin vəziyyəti öyrənilməklə, onlar maya dəyərinin aşağı salınması üçün hazırlanmış smeta göstəriciləri ilə müqayisə olunmalı və kənarlaşmaların səbəbləri dəqiqləşdirilməlidir.

Onu da qeyd edək ki, məsrəflərin operativ təhlili zamanı zay məhsulun yaranması, onun hesabına dəyən ziyanın miqdarı diqqəti cəlb etməlidir. Əks

halda təhlil nəticələri düzgün qərar verməyə imkan verməz. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində informasiyanın məzmununun dəyişməsi istehsal proqramlarının yerinə yetirilməsinə, o cümlədən onun səviyyəsinə təsir edən ənənəvi amillərdən başqa yeni amillərin təsirindən irəli gəlir. Yəni müəssisə və təşkilatlar hər şeydən əvvəl qarşılarına qoyduqları məqsədləri nəzərə almaqla və eləcə də istehsal proqramının yerinə yetirilməsi üçün lazım olan resurslarla nə dərəcədə təmin olunmalarını və bazar imkanlarını təhlil etməlidirlər. Yəni indiki şəraitdə əvvəlki əmtəə çeşidi ilə müəssisənin resurslarından nə dərəcədə istifadə olunması və bunların müəssisənin vəzifələri ilə nə dərəcədə uzlaşması qiymətləndirilməlidir. Digər tərəfdən, əgər əvvəlki istehsal proqramı üzrə buraxılışı nəzərdə tutulan əmtəə çeşidi müəssisə üçün sərfəli deyilsə, belə vəziyyətdə hansı əmtəələrin istehsalının dayandırılması və hansılarının görkəminin dəyişdirilməsi bir amil kimi istehsal proqramının yenidən təşkilinə təsir edir. Bu və ya digər məsələlər auditorun diqqət mərkəzində olmalı və operativ təhlilin vasitəsi ilə öyrənilib qiymətləndirilməlidir.

Milli iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri də kənd təsərrüfatıdır. Ölkənin ərzaq məhsulları ilə sənayenin bir sıra sahələrinin xammalla təmin olunmasında kənd təsərrüfatı müəssisələrinin müstəsna rolu vardır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyəti qarşılıqlı əlaqəli olmaqla bərabər, müəyyən fərqli cəhətlərə də malikdir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyət dairəsinə biri-birindən fərqlənən, lakin funksional əlaqədə olan üç əsas sahə daxildir. Bunlar əkinçilik, heyvandarlıq və emal sənaye istehsalı sahələridir. Kənd təsərrüfatının səciyyəvi xüsusiyyətlərinə istehsal prosesinin müddəti və təbii faktorla şərtləşməsi (mövsümlilik xarakteri), əmək sərfi prosesi ilə məhsulun yetişdirilməsi vaxtının üst-üstə düşməməsi, məhsulların faktiki maya dəyərinin hər ay hesablanması qeyri-mümkünlüyü və sair daxildir. Bu ümumi xüsusiyyətlərlə yanaşı, ayrı-ayrı sahələrin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bitkiçilik sahəsində canlı və əşyalaşmış əmək demək olar ki, bütün il boyu sərf edilir, əməyin nəticəsi, yəni məhsul istehsalı isə ilin müəyyən bir qısa dövründə alınır. Bundan əlavə istehsalın mövsümi xarakter

daşması üzündən kənd təsərrüfatı müəssisələri maddi qiymətli ehtiyatlarının (yem, toxum və gübrə və sair bu kimi məhsulların) çoxunun bitməmiş istehsal qalığının ilin axırına qalması, eləcə də əmək, material və maliyyə resurslarının il ərzində bərabər istifadə edilməməsi kimi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bütün bu sadalanan xüsusiyyətlər uçot-hesaba işlərində də özünü biruzə verir. Məsələn, kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı növ məhsullarının faktiki maya dəyəri bütün iş dövrü başa çatdıqdan sonra, praktik olaraq təsərrüfat ilinin sonunda hesablanır. İl ərzində alınan bitkiçilik, heyvandarlıq məhsulları isə uçotda plan maya dəyəri ilə əks etdirilir və ilin sonunda faktiki maya dəyərində çatdırılır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsal məsrəflərinin uçotu 202 nömrəli “İstehsalat məsrəfləri” adlı sintetik hesabında aparılır və onun tərkibində “Bitkiçilik”, “Heyvandarlıq” və “Kənd təsərrüfatı məhsullarının sənaye emalı” kimi subhesablar açıla bilər.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində mühasibat uçotunun qarşısında bir sıra spesifik vəzifələr durur. Bu vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- kənd təsərrüfatı istehsalında baş verən bütün əməliyyatların (məhsul istehsalı və satışı ilə bağlı olan məsrəflərin aşkara çıxarılması, qeyri-məhsuldar xərclər və itkilər, maliyyə nəticələri) vaxtında, tam və düzgün uçota alınması;

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və satışı zamanı material, əmək və maliyyə resurslarından səmərəli və qənaətlə istifadə olunması üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi;

- əmlakın mühafizəsi üzərində nəzarətin icrası;

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üzrə verilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək;

- idarəetmə aparatının və idarəedici heyətin operativ informasiya ilə təmin edilməsi.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində audit yoxlama-ekspertiza işləri aparılan zaman istehsalın spesifik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, uçot-hesabat işlərində mövcud olan xüsusiyyətlər də diqqət mərkəzində olmalıdır. Qeyd olunanlarla yanaşı, təsərrüfat prosesinin başqa halları da audit-tədqiqat obyektinə

çevrilməlidir. Məsələn, kənd təsərrüfatında əsas vəsaitlərin əks etdirilməsi onların uçotunu nizamlayan ümumi qaydalara uyğun olaraq həyata keçirilsə də, burada əsas istehsal təyinatlı fondların tərkibi sənaye müəssisələrindən xeyli fərqlidir. Kənd təsərrüfatında istehsal təyinatlı əsas vəsaitlərin tərkibi aşağıdakı qruplara ayrılır: işçi və məhsuldar mal-qara, çoxillik əkmələr, torpağın yaxşılaşdırılması üzrə əsaslı məsrəflər, maşınlar, qurğular, binalar, tikililər, avadanlıqlar, istehsalat və təsərrüfat inventarları, nəqliyyat vasitələri və s. Burada fərqli xüsusiyyətlərdən biri də onunla izah edilir ki, əsas vəsaitlərin satın alınması, gətirilməsi və quraşdırılması ilə əlaqədar olan bütün xərclər 113 №-li “Torpaq tikinti və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” adlı sintetik hesabın müvafiq subhesablarında uçota alınır. Kapital qoyuluşlarının icrasının podrat və yaxud təsərrüfat üsulu ilə aparılmasından asılı olmayaraq, tikinti işləri başlayandan qurtaranadək çəkilən xərclər 113-cü hesabın müvafiq sub hesabında toplanır. İstismara verilmə aktına əsasən 113 №-li hesab 111 №-li “Torpaq tikinti və avadanlıqlar” (Dəyəri) adlı sintetik hesabın müvafiq subhesabları ilə müxabirələşir. Hər iki halda 201 №-li “Material ehtiyatları” adlı sintetik hesabından və onun müvafiq subhesablarından istifadə edilir. Lakin kənddən alınan istehsal ehtiyatları faktiki maya dəyəri ilə uçota alındığı halda, öz istehsalından daxil olan material ehtiyatları il ərzində plan maya dəyəri ilə uçota alınır və ilin sonunda isə onlar faktiki maya dəyərində çatdırılır. Audit yoxlama-ekspertiza işlərində bu kimi xüsusiyyətlər mütləq nəzərə alınmalıdır. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində cavan və kökəldilməkdə olan heyvanların uçota alınmasında da spesifik xüsusiyyətlər mövcuddur. Belə ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrində bütün növ heyvanlar, o cümlədən vəhşi heyvanlar, arı ailələri, eləcə də əsas sürüyə keçirilənədək cavan mal-qara onların vahidinin qiymətindən asılı olmayaraq, dövrüyyə vəsaitlərinin tərkibində 131 №-li “Bioloji aktivlər” adlı sintetik hesabın müvafiq subhesabında uçota alınır. Bu sub və analitik hesabların tərkibinə cavan və kökəldilməkdə olan heyvanlar, quşlar, vəhşi heyvanlar, dovşanlar, arı ailələri, satılmaq üçün əsas sürüdən çıxış edilmiş yaşlı heyvanlar, əhalidən qəbul edilmiş mal-qara daxildir.

Heyvanların qrupları, baş hesabı ilə sayı, diri çəkisi və dəyərləri üzrə uçotu da yuxarıda qeyd olunan sub və analitik hesablarda aparılır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də məhsul istehsalına çəkilən xərclərin (məsrəflərin) uçota alınmasında olan fərqli cəhətlərdir.

Digər sahələrdə olduğu kimi, kənd təsərrüfatı müəssisələrində də istehsal məsrəflərinin uçotu 202 nömrəli “İstehsal məsrəfləri” adlı sintetik hesabında aparılır. Lakin kənd təsərrüfatı müəssisəsinin daxili uçot siyasətinə əsasən 202 nömrəli hesabın nəzdində “Bitkiçilik”, “Heyvandarlıq” və sair subhesabları açıla bilər. 202 nömrəli hesabda analitik uçot 13 nömrəli “Xidmətedici istehsalat və təsərrüfatlar üzrə analitik uçot” cədvəlində aparılır. Yardımcı kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsullara, iş və xidmətlərə sərf olunan məsrəflərin uçotu briqadalar, fermalar və sexlər üzrə, bitkiçilikdə 18 nömrəli formada, heyvandarlıqda isə 18a nömrəli formada aparılır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının əsas sahələrindən biri olan bitkiçilikdə məsrəflərin uçotunun bəzi spesifik xüsusiyyətləri də audit yoxlama-ekspertizasının diqqət mərkəzində olmalıdır. Bitkiçilik özü tərəvəzçilik, üzümçülük, gülçülük, meşəçilik sahələrinə ayrılmaqla, onlara çəkilən məsrəflər 202 nömrəli hesabın müvafiq subhesablarında uçota alınır. Lakin məsrəflərin və məhsul çıxımının analitik uçotu ayrı-ayrı bitkilər üzrə aparılır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının spesifik xüsusiyyətlərindən biri də bu sahədə məsrəflərin uçota alınmasıdır. Digər sahələrdən fərqli olaraq kənd təsərrüfatında məsrəflər bütün il boyu uçota almır onun silinməsi isə yalnız istehsal olunan məhsul reallaşdıqdan sonra silinir. Bütün bu və ya digər spesifik xüsusiyyətlər audit yoxlama-ekspertizası zamanı nəzərə alınmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dövlət tərəfindən son illər ardıcıl olaraq qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları”nda hazırlanmış müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatının bir çox sahələrində məhsul istehsalının xeyli artmasına, iqtisadi strukturların inkişaf etməsinə, səmərəli təsərrüfat formalarının yaradılmasına, getdikcə artan əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatının və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, kənd təsərrüfatında əmtəlik və rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalına, ümumilikdə aqrar sahənin inkişaf dinamikasının təmin edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bununla belə ərzaq təhlükəsizliyinin etibarlı təmin edilməsini nəzərə alan ölkə Prezidenti 12 yanvar 2015-ci il tarixli Sərəncamı ilə 2015-ci ili “Kənd təsərrüfatı ili” elan etmişdir. Qeyd edilənlərin hələ son hədd olmadığını nəzərə alaraq dövlət bir çox kompleks tədbirlər sisteminin ardıcıl olaraq həyata keçirilməsi ilə yanaşı, stimullaşdırma vasitələrinin rolunun artırılmasını və onların təkmilləşdirilməsini irəli sürmüşdür. Şübhəsiz ki, belə kompleks tədbirlər sisteminin özülünü kənd təsərrüfatında torpaq və su ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə və onların iqtisadi səmərəliliyinin artırılması məsələləri təşkil edir.

Torpaq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi olmaqla özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Torpağın əsas xüsusiyyətlərindən biri onun münbitliyi. Torpağın münbitliyi təbii proseslər nəticəsində formalaşır və onun I istehlak dəyərini yaradır. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı da torpağın münbitliyinin əsas göstəricisidir. Torpaqların mühüm xüsusiyyətlərinin və münbitlik xassələrinin düzgün müəyyən edilməsi, onların səmərəli istifadəsini təmin edən vacib şərtlərdəndir. Təbii şəraitin müxtəlifliyi və qədim təsərrüfatçılıq mədəniyyətinin təsiri Azərbaycanda mürəkkəb torpaq örtüyünün formalaşmasına səbəb olmuşdur. Həm də burada torpaqlar yayılmasına görə, ümumi coğrafi qanunauyğunluğu özündə əks etdirir. Təbii ki, torpaqların bütün xüsusiyyətləri, o cümlədən münbitliyi də bu qanunauyğunluğa tabe olmalıdır.

Ölkəmizin torpaq-iqlim şəraiti kənd təsərrüfatının istənilən sahəsindən yüksək məhsul əldə etməyə imkan verir. Bu artıq ayrı-ayrı fərdi sahibkarlıq və ailə kəndli təsərrüfatları timsalında öz təsdiqini tapmışdır. İndiki şəraitdə hər hektar sahədən 30-35 sentner pambıq, 50-60 sentner taxıl, 350-360 sentner tərəvəz istehsal edən təsərrüfatlarımız mövcuddur. Digər sahələrdən fərqli olaraq aqrar sahədə texnoloji proseslər bir-biri ilə sıx əlaqədə olub, bir-birini tamamlayır. Ona görə daha yüksək rentabelliyyətə malik təsərrüfatların inkişafına nail olmaq üçün gəlirli və yüksək əmək tutumlu istehsal sahələrinə üstünlük verilməli, istehsal vasitələri istehsal edən sahələrlə xidmət sahələri, eyni zamanda kənd təsərrüfatı ilə emal sənayesi arasında əsaslı fərqlər və mövcud çatışmazlıqlar aradan qaldırılmalıdır.

Torpağın keyfiyyəti (münbitliyi) onun məhsuldarlıq qabiliyyətinin əsas göstəricisi olduğuna görə bir torpağın digərindən nə dərəcədə məhsuldar olmasını müəyyən etmək üçün bir çox metodlardan istifadə olunmuşdur. İllər ötdükcə alimlər tərəfindən bu metodların üstün və çatışmayan cəhətləri müəyyən edilmiş, onların aradan qaldırılması istiqamətində tədqiqatlar aparılmışdır. Nəhayət torpaqları, onların münbitlik göstəriciləri əsasında qiymətləndirilməsi fikrinə daha çox üstünlük verilmişdir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına təbii amillərlə bərabər iqtisadi amillərin də böyük təsiri olduğunu bir çox alimlər qeyd edir, lakin qiymətləndirmədə bu amillərin kompleksliyi, yəni məhsuldarlığa birgə təsiri çox vaxt diqqətdən kənar qalmışdır. Daha doğrusu torpaqlar keyfiyyətinə görə və iqtisadi cəhətdən ayrılıqda qiymətləndirilmişdir. Hesab edirik ki, bu düzgün yanaşma deyil, mədəm kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığına təbii və iqtisadi amillər birgə təsir göstərsə, onların ayrı-ayrılıqda qiymətləndirilməsi reallığa uyğun nəticə verə bilməz.

Hesab edirik ki, torpaqların qiymətləndirilməsinə dair aparılan tədqiqatlar öz spesifikliyi ilə səciyyələnir, bir sıra üstün və çatışmayan cəhətləri ilə xarakterizə olunur. Bu da təbiidir, çünki torpağı və onun məhsuldarlıq imkanlarını qiymətləndirmək olduqca mürəkkəb və çətindir. Torpaq kənd tə-

sərrüfatında əsas istehsal vasitəsi hesab olunsa da, məhsul istehsalı təkcə ondan asılı deyil, burada təbii-coğrafi şəraitin, eləcə də iqtisadi amillərin də rolu böyükdür. Bütün bunlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, torpaqları qiymətləndirərkən təbii-iqtisadi amillər kompleksi, habelə istehsalın səmərəliliyinə təsir edən bütün göstəricilər nəzərə alınmalıdır.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi sübut edir ki, hər bir ölkənin düşdüyü iqtisadi-siyasi böhrandan çıxarması islahatların həyata keçirilməsi ilə olub. Məhz bu amil yenidən müstəqillik qazanmış ölkəmizdə də islahatlar aparılmasını zəruri etmişdir. Dünyada oxşar problemlərlə üzləşən ölkələrin inkişaf təcrübəsi göstərmişdir ki, yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün iqtisadiyyatın bütün sahələrində mülkiyyət münasibətlərində köklü dəyişikliklər edilməli, ciddi iqtisadi islahatlar həyata keçirilməlidir. Bu zəruriyyəti nəzərə alaraq respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra dünya iqtisadi sisteminə qoşulmaq üçün bazar iqtisadiyyatı qanunlarına uyğun olaraq iqtisadi islahatların, o cümlədən iqtisadiyyatın önəmli sahələrindən sayılan aqrar islahatların həyata keçirilməsinə başlamışdır. Bunun üçün ilk növbədə dünya ölkələrinin təcrübələrinə əsaslanaraq islahatlara hazırlıq işləri görüldü, aidiyyəti üzrə bir sıra qanunlar və hüquqi-normativ aktlar qəbul edildi. Bununla da islahatların həyata keçirilməsini təmin edən qanunvericilik bazasının yaradılması daha da sürətləndi. Hər bir təsərrüfata dair yerquruluşu planı, xəritə və hesabat materialları, lazımi digər sənədlər hazırlandı. Hazırda da aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi prosesi davam edir.

Aqrar islahatları həyata keçirmək üçün belə bir mükəmməl və geniş hüquqi bazanın yaradılmasına baxmayaraq, aparılan araşdırmalar göstərir ki, islahatların gedişində müsbət məqamların olması ilə yanaşı, müvafiq qüsurlara və çatışmazlıqlara da yol verilmişdir. Həmin çatışmazlıqları və qüsurları aşağıdakı iki istiqamətdə qruplaşdırmaq olar. Birinci - qanunvericilikdə olan boşluqlar, ikinci - qüvvədə olan qanunvericilik aktlarındakı çatışmazlıqlar.

Qanunvericilikdəki əsas boşluq dövlət mülkiyyətinə aid olan torpaqlarla bağlıdır. Belə ki, xüsusi mülkiyyətə verilən torpaqların taleyi “Torpaq islahatı

haqqında”, bələdiyyələrin mülkiyyətində olan torpaqlarınkı isə “Bələdiyyələrin əraziləri və torpaqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə tənzimləndiyi halda, ümumi torpaq fondunun 56,9 %-ni təşkil edən dövlət mülkiyyətində saxlanan torpaqlar barədə qanun olmadığı üçün həmin torpaqların istifadəsində və idarəçiliyində bir çox problemlər yaranır. Torpaq Məcəlləsində dövlət mülkiyyətinə ayrılan torpaqlar barədə ümumi prinsiplər müəyyən edilsə də, bu prinsiplər həmin torpaqlar üzərində bütün münasibətlərin tənzimlənməsini tam təmin edə bilmir. Mülkiyyət formaları üzrə bölünmüş torpaqlar naturada (yerdə) ayrılıb, sərhədləri dəqiqləşdirilmədiyi üçün əksər rayonlarda, xüsusilə iri şəhərlərdə torpaq mülkiyyətçiləri və torpaq istifadəçiləri arasında ciddi mübahisələr yaranır. Qanunvericilikdə bu boşluğun olması dövlət torpaqlarının qeyri-qanuni istifadə olunmasına, təyinatının dəyişdirilməsinə, yararsız hala salınmasına, özbaşına zəbt edilməsinə və s. səbəb olur. Hesab edirik ki, “Dövlət torpaqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununun qəbul edilməsi olduqca vacibdir.

Torpaqdan intensiv istifadə onun münbitliyinin bərpasını tələb edir. Bu məqsədlə mexanikləşdirmə, kimyalaşma və avtomatlaşdırma səviyyəsi yüksəldilməli, meliorasiya və seleksiya işi yaxşılaşdırılmalıdır. Aqrar sahədə elmi-texniki tərəqqi bazasında struktur yeniləşməsinin sadalanan istiqamətləri müxtəlif xarakteristikalara malik olsa da, bütün hallarda resursqoruyucu effektin əldə edilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşməsi prosesində mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma birgə həyata keçirilməli istiqamətdir. Mövcud texnoloji imkanlar daxilində bitkiçilikdə və xüsusilə heyvandarlıqda avtomatlaşdırma bəzən mexanikləşdirmənin ikinci mərhələsi kimi qəbul edilsə də, texnoloji inkişafın hazırki mərhələsində onları vahid kontekstində işlənmiş layihələr əsasında həyata keçirmək daha məqsədəuyğundur. Belə ki, əl əməyindən qismən mexanikləşməyə, sonra tam mexanikləşməyə, nəhayət avtomatlaşmaya keçid prosesi artıq təkamül deyil, mövcud texnoloji potensialdan natamam istifadə sayıla bilər.

Aqrar sahədə intensivləşmə proseslərinin gücləndirilməsində hazırda innovasiya layihələrinə yönəldilən investisiyalarda dövlətin əhəmiyyətli payının olması mühüm rola malikdir. Belə ki, kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi ümumdövlət əhəmiyyətli məsələ olub, milli miqyasda həll edilməlidir. Rəqabətdavamlı istehsalın başlıca şərti isə intensiv inkişaf amillərindən səmərəli və davamlı istifadə etmək, innovasiyaları dəstəkləməkdir. Ədalət naminə qeyd edək ki, artıq bu istiqamətdə ciddi addımlar atılır.

Elmi ideyaların kommersiyalaşması xəttinə aqrar sahədə milli iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq, daha ehtiyatlı yanaşmaq lazım gəlir. Bu ilk növbədə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin kənd təsərrüfatından həlledici dərəcədə asılı olması ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən yeni aqrotexnologiyaların ekoloji ekspertizası üzrə milli qurumun yaradılması zəruridir. Məsələ ondadır ki, aqrar potensialın intensiv amillər hesabına reallaşdırılması texnologiyaları, heç də həmişə mühüm milli sərvət olan torpağın, flora və faunanın perspektiv vəziyyəti üzrə proqnozları nəzərə almır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi məqsədi ilə i həyata keçirilən meliorasiya işlərinin biomüxtəlifliyə neqativ təsirinin azaldılması üçün, bu istiqamətdəki elmi əsaslandırılmış tədbirlərin nəticələrinin ekspert qaydasında qiymətləndirilməsi kifayət deyildir. Texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin reallaşdırılması mineral gübrələrin və kimyəvi maddələrin tətbiqi mühitində texnokratik təmayülləri gecləndirir. Onlara qarşı görüləcək tədbirlər isə, bir sıra hallarda fraqmentlər xarakter daşıyır və gözlənilən miqyasda nəticə vermir.

Rəqabət qabiliyyətli aqrar sahənin formalaşması üçün struktur dəyişiklikləri hesabına ümumi daxili məhsulun artırılması, bazar konyukturunun tələblərinə uyğun iqtisadi siyasətin aparılması, aqrar sahədə bütün təsərrüfatçılıq qurumlarının lazımi məlumatlarla çevik və etibarlı şəkildə təmin edilməsi, mütərəqqi texnologiyalara əsaslanan emal müəssisələrinin yaradılması, aqromarketing xidmətinin təşkili, bazar tələblərinin vaxtında öyrənilməsi prioritet istiqamətlərdir. Aqrar sahənin rəqabətdavamlı inkişafının təmin

edilməsi kəndin inkişafı ilə bağlı məqsədli proqramların işlənilib hazırlanmasından asılıdır. Bu isə iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi kənd təsərrüfatında da gəlirlərin təmin olunmasına paritet şəraitin yaradılması; kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və digər aqrar qurumların istehsal və sosial infrastrukturla bağlı xərc yükünün azaldılması; səhiyyə, təhsil obyektlərinin tikintisinin, kommunikasiya şəbəkəsinin genişləndirilməsinin, bütövlükdə kənddə sosial inkişafın təmin edilməsi; kəndin inkişaf proqramının aqrar sahənin struktur yenidənqurulması ilə əlaqələndirilməsi; aqrar sahədə fəaliyyət göstərən müxtəlif mülkiyyət formalı təsərrüfat qurumlarının maliyyə vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması məqsədilə dövlət tərəfindən məqsədli kredit resurslarının ayrılması kimi məsələlərin həllini tələb edir.

Rəqabətədavamlılıq və aqrar inkişafın regional aspektləri qarşılıqlı əlaqədə araşdırılmalıdır. Regionun bioiklim potensialı, torpaq resursları, əmək ehtiyatlarının mövcud vəziyyətini əks etdirən parametrlər, torpaq fondunun yararlılıq səviyyəsi və istifadəçi əlamətləri üzrə təsnifatı, torpaqların transformasiyasının ümumi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi - kənd təsərrüfatı istehsalının rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi istiqamətləri kimi diqqətə layiqdir.

Kənd təsərrüfatı xammalına olan tələbatın ödənilməsi imkanlarının müəyyənləşdirilməsi zamanı sahənin inkişaf meyilləri nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda əhalinin qida məhsullarına olan tələbatı hesablanmalıdır. Qərar qəbulu zamanı əhalinin sosial-demoqrafik strukturuna, onun gəlirlərinin səviyyəsi və dinamikasına, eləcə də konkret regionda aqrar sahənin inkişafının proqnoz göstəricilərinə' xüsusi diqqət verilməlidir.

Hazırda aqrar istehsalçıların məqbul ölçülü istehsal vahidlərinə çevrilib bilməməsi, koorperasiya münasibətlərinin lazımı səviyyədə formalaşmaması sahədə rəqabətədavamlı inkişafa mənfi təsir edir. Kənd təsərrüfatının rəqabətədavamlı inkişafında qarşıya çıxan mikroiqtisadi problemlər özünü, xüsusilə aqrar sahənin maliyyələşdirilməsində göstərir. İstehsal subyektlərinin kreditə olan ehtiyaclarının zəif ödənilməsi, investisiya qoyuluşlarının azlığı

mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfat subyektlərinin az rentabelli işləməsinə səbəb olur.

Xarici təcrübə göstərir ki, aqrar bazarın qorunmasında yol verilən systemsizlik, yerli əmtəə istehsalçılarının stimullaşdırılmasında problemlər, gömrük sisteminin daxili bazarı qorumaqda manevr imkanlarının məhdudluğu, idxal qiymətlərinin tənzimlənməsindəki çətinliklər nəticə etibarlı ilə milli iqtisadiyyatda yerli əmtəə istehsalçılarının xüsusi çəkisinin azalmasına gətirib çıxara bilər. Bu isə idxalın xüsusi çəkisinin artmasına və ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyasına zidd meyillərin güclənməsinə səbəb olur.

Aqrar sahədə rəqabətə davamlı inkişafa nail olunması, həlledici dərəcədə dəyişən sosial-iqtisadi şəraitin doğurduğu risklərin effektiv şəkildə neytrallaşdırılmasından asılıdır. Aqrar sahədə rəqabətə davamlı inkişafa mənfi təsir göstərən iqtisadi risklər daha çox bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklərlə əlaqədardır. Bu isə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının, daxil olan pul gəlirlərinin və investisiya qoyuluşlarının səviyyəsinin aşağı düşməsində ifadə olunur.

Yeni iqtisadi sistemin formalaşması mühitində qiymətlərin dəyişməsinə təkcə, tələb-təklif nisbəti ilə izah etmək mümkün deyildir. Bu səbəbdən digər amillərin, o cümlədən, dövlət proteksionizminin də nəzərə alınması vacibdir. Dövlətin zəmanət verdiyi qiymətlər və dövlət satınalma sisteminin təkmilləşdirilməsi, təsərrüfatçılığın iqtisadi mexanizminin güclü və etibarlı vasitəsi kimi aqrar sahənin rəqabət qabiliyyətini, həlledici surətdə yüksəltmək imkanına malikdir.

İslahatların dərinləşdirilməsi dövründə, dövlət aqrar qurumlara ciddi maliyyə yardımı göstərməyi nəzərdə tutur. Bu məqsədlə xüsusi olaraq işlənilib hazırlanmış kompleks normativlər lazımdır. Bu normativlər torpağın qiymətləndirilmə balını, istehsal fondları və işçi qüvvəsi ilə təmin olunma dərəcəsini nəzərə almalı, həmin normativlər istehsal potensialı nəzərə alınmaqla hazırlanmalıdır.

Hər bir kənd təsərrüfatı müəssisəsi maliyyə planlaşması apararkən

müəssisədə maliyyə sabitliyini və fəaliyyətinin rentabelliğini, habelə likvidliyi təmin etməyi qarşısına məqsəd qoymalıdır. Müəssisənin likvidliyinin təmin edilməsi onun öhdəliklərinin vaxtında ödənilməsinə imkan yaradır. Müəssisə qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatması üçün maliyyə planlaşması aparır və bununla da müəssisənin maliyyə resursları, iqtisadi cəhətdən rentabelü olması və risklər haqqında optimal qərarların qəbulu üçün ilkin şərait yaradır.

Kredit almaq istəyən aqrar qurumları üçün, ilk növbədə aşağıdakı məsələlər önəmlidir: bankların yaxınlığı, təqdim ediləcək girovlar (girovun dəyəri və yerləşdiyi yer), maliyyələşmə üçün ayrılacaq kreditin müddəti və ən əsası da kreditin faizi və kreditin özünün və faizlərin, ödənilməsi vaxtı. Əslində kreditlərin illik faizləri özlüyündə bu kreditin xarakterik göstəricisi ola bilməz. Faizlərin illik səmərəlilik səviyyəsi nəzərə alınmaqla müxtəlif kreditləri müqayisə etmək olar. Nəzərə alınmalıdır ki, müştərilər tərəfindən maliyyələşmənin daha sərfəli formaları araşdırılarkən aşağıdakı parametrlərə xüsusi diqqət verilir: nominal faizlər, ödəniş şərtləri, bütün digər əlavə xərclərin məcmusu, kreditin fəaliyyət müddəti, kredit müddətində faizin dəyişməməsi, hesablaşma hesabında ödənişlər (aylıq, rüblük, illik). Müştəri ilə kredit verən təşkilat kreditin fəaliyyəti dövründə daim təmasda olmalıdır və kredit təşkilatının siyasətində hər hansı bir düzəliş edilibsə və bu düzəlişin birbaşa müştərinin aldığı kreditin şərtləri ilə əlaqəsi varsa, onda kredit təşkilatı tərəfindən müştəri mütəmadi olaraq məlumatlandırılmalıdır. Aqrar sahəyə bankların marağının artırılması kredit siyasətinin mühüm istiqamətlərindəndir. Aqrar fərdi sahibkarlıq qurumlarına verilən bank kreditləri üzrə məlumatlar göstərir ki, bu sahədə vəziyyət, hələ də qənaətbəxş deyildir.

Aqrar sahədə istehsalın intensivləşməsi baxımından investisiya mühitinin təşəkkülü kortəbii baş vermir. Tənzimləyici tədbirlər investisiya proseslərinin səmərəliliyində həlledici rol oynayır. Maliyyə sabitliyinin əldə olunması, xeyli dərəcədə, investisiya ehtiyatlarının formalaşması, investisiya layihələrinin səmərəliliyinin təmin olunması və bütövlükdə əlverişli investisiya mühitinin yaranmasının mühüm amilidir. Tədqiqatlar göstərir ki, aqrar sahədə investisiya

mühitinin təşəkkülü özəl sektorun xüsusi çəkisindən, əlaqələrin intensivliyindən, sahibkarlığın inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Respublikamızda həyata keçirilmiş torpaq islahatı investisiya mühitinin əlverişli olması üçün obyektiv zəmindir. Təşəkkül tapmaqda olan torpaq bazarı investisiya fəallığına təkan verən amilə çevrilir. Aqrar sahənin investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi onun maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin hərtərəfli təhlilini tələb edir və bunun üçün əsas amillərin təsiri kəmiyyətcə qiymətləndirilməlidir.

Postsovet ölkələrinin investisiya mühitinin formalaşmasında sığorta sistemi böyük rol oynayır. Sığorta təşkilatlarında kifayət qədər maliyyə ehtiyatlarının toplanması sığortanı investisiya mənbəyi kimi iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinin mühüm amilinə çevirə bilər.

Məlum olduğu kimi, məhsul istehsalının artması son faydalılığın aşağı düşməsinə səbəb olur. İstehsal olunan ilk məhsul sonrakı məhsulların satış arealını daralda bilər. Bu cəhət, yəni faydalılığın azalması tempi investisiya layihələrinin reallaşmasının bütün mərhələləri üzrə təhlil edilməklə investisiya qərarlarının səmərəliliyi qiymətləndirilməlidir.

İstehsal fəaliyyətinin şaxələndirilməsi dövrünü yaşayan ölkələrdə investisiya siyasətinin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsində bu dövrün ayrı-ayrı mərhələlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafı investisiya siyasətindən həlledici dərəcədə asılıdır. İstehsal siyasəti mühüm nizamlayıcı imkanlara malikdir və bu imkanların gerçəkləşməsi sosial-iqtisadi inkişafa həlledici təsir edir. İstehsal siyasəti iqtisadiyyatın perspektiv strukturunun formalaşmasında aparıcı rol oynamaqla milli iqtisadiyyatda struktur təkmilləşdirmələrinə xidmət etməlidir.

Aqrar sənaye inteqrasiyasının səmərəliliyi və intensivliyi əsaslandırılmış investisiya siyasəti, mükəmməl hüquqi baza, əlverişli mühitin digər elementlərinin təşəkkülü üçün hazırlıq tədbirlərinin görülməsini nəzərdə tutur. İstehsal mühitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluqun təmin edilməsi qarşılıqlı əlaqəli surətdə həll edilməli məsələlərdir. Məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi

istiqlamətində son on ildə atılmış çox böyük addımlar belə, kənddə işsizlik məsələsini gündəlikdən çıxarmamışdır. Bu isə, öz növbəsində investisiya siyasətinə xüsusi tələblər qoyur.

Aparılmış elmi tədqiqatlardan, araşdırmalardan kənd təsərrüfatının, ümumiyyətlə, aqrar sferanın inkişafı, maliyyələşməsi və bu sahədə audir yoxlamalarının aparılması istiqamətində əsaslı nəticələr əldə olunmuş və onlara müvafiq təkliflər təklif olunur. Onları diqqətinizə çatdırıram. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Kənd təsərrüfatında torpaqlardan istifadənin elmi-nəzəri və metodoloji əsasları öyrənilmişdir.
- torpaqların potensial məhsuldarlıq qabiliyyəti müəyyənləşmişdir;
- müasir şəraitdə kənd təsərrüfatında iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinin mövcud vəziyyəti qiymətləndirilmişdir;
- kənd təsərrüfatında qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri işlənib hazırlanmışdır.
- kənd təsərrüfatı məhsullarının elektron uçot sisteminin yaradılmasına dair tövsiyələr irəli sürülmüşdür.
- aqrar sahədə intensiv inkişafın əsas struktur problemlərinin müəyyənləşdirilməsi və onların həlli imkanları aşkar edilmişdir.
- kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı üçün investisiyaların qoyulması və onların auditinin aparılması istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.
- Aqrar sahəyə investisiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələri müəyyən edilmişdir.
- Kənd təsərrüfatının intensiv inkişafına dövlət dəstəyinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və aqrar ixrac potensialının reallaşdırılmasında intensiv inkişaf amillərinin rolunun artırılması imkanları müəyyənləşdirilmişdir.
- Kənd təsərrüfatı xammalının daha dərin emalı az tullantılı və tullantısız texnologiyaların geniş tətbiqinə investisiyaların cəlb edilməsi.
- İnfrastrukturun inkişafına daha çox investisiyanın cəlb edilməsi, xidmət sahələrinin üstün investisiyalaşdırılması;

- Aqrar iqtisadiyyatfa əsas kapitalla investisiyaların innovasiya yönümünün gücləndirilməsi;
- Riskli layihələrin həyata keçirilməsinin bütün mümkün maliyyə mənbələri səfərbər edilməlidir;
- əsas fondların bərpası və yeniləşdirilməsi seçimində sonuncu qeyri-şərtsiz üstümlük verilməli;
- innovasiyaların investisiyalaşması mexanizmi qabaqcıl dünya təcrübəsini maksimum nəzərə alan elementlərlə zənginləşməlidir.
- Innovasiya layihələrinin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasında konkret tələblər dəqiqləşməlidir.
- Kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı və idarə edilməsində auditin metodlarından daha səmərəli istifadə edilməlidir.
- Bu sahədə auditin aparılması istiqamətində daha təkmil istiqamətlər tətəbiq olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı 1995-ci il
2. Azərbaycan Respublikasının “Kənd təsərrüfatları haqqında” qanunu. Bakı 1992
3. Azərbaycan Respublikasının “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” qanunu. Bakı 1992
4. Azərbaycan Respublikasının “Mülkiyyət haqqında” qanunu
5. Azərbaycan Respublikasının “Torpaq islahatları haqqında” qanunu. 1996.
6. “Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı 22 mart 1999-cu il. “Azərbaycan” qəzeti
7. Azərbaycanın milli hesabları 1990-1995 və 1995-2004-cü illərdə Statistik məcmuə. Bakı 2006 il.
8. Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunu. Bakı 2004.
9. Azərbaycan Respublikasının “Auditor xidməti haqqında” qanunu. Bakı 1994.
10. “Azərbaycanın milli audit standartları” Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
11. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008 illər) // fevral 2004-cü il tarixli sərəncamı
12. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli sərəncamı.
13. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhəlinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2008-ci il tarixli sərəncamı
14. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı – 2013 Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı 2013
15. Səbzəliyev S.M. Mühasibat (maliyyə) hesabatı. Bakı 2003-cü il.

- 16.S.M.Səbzəliyev, V.M.Quliyev. “İdarəetmə uçotu”. Bakı 2014 il.
- 17.Rzayev Q.R. “Mühasibat uçotu və audit”. Dərslik. Bakı 2008 il.
- 18.Quliyev V., Fətullayev R., Kərimov A. “Beynəlxalq uçot və hesabatə giriş” Bakı. 2011 il.
- 19.Mahmudova İ.M., Zeynalov T.S., İsmayılov N.M. İqtisadi təhlil. Bakı 2010 il.
- 20.Cəfərli H.A. İqtisadi təhlil. Bakı 2009 il.
- 21.Namazova C.B., Kazımov R.N. “Praktiki audit” Dərslik. 2012.
- 22.Namazova C.B., Hacıyev F.S. “Müştərək müəssisələrdə mühasibat uçotu və iqtisadi təhlil”. Dərs kitabı. Bakı 2005
- 23.Namazova C.B. “Audit” dərslik. Bakı 2012
- 24.Namazova C.B. İnvestisiya qoyuluşlarının inkişaf perspektivləri. Bakı 2008. Monoqrafiya
- 25.Novruzov V.T. “Audit”. Dərs vəsaiti. Bakı 2001 il.
- 26.Namazova C.B. “İnvestisiyalar” Bakı. 2014 il.
- 27.İ.M.Abbasov “Audit” dərslik.
- 28.Abasov İ.D. Aqrar sahənin inkişaf strategiyası. Azərbaycan aqrar Elmi. 2005
- 29.Aliyev İ.H. Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Bakı 2003
- 30.Aqrar sahənin inkişafının təkmilləşdirilməsi və regionlarda islahatların keyfiyyətə səmərəli aparılması. Bakı 2004 il.
- 31.Ataşiyev M.S., Süleymanov Q.S., Abdullayev F.F. “İnvestisiya layihələrinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi mexanizmləri” Bakı. “Elm” 2008 il.
- 32.Əhmədov İ.V. Kənd təsərrüfatının idarə edilməsi. Bakı 2006 il.
- 33.İbrahimov İ.H. Aqrar iqtisadiyyarın aktual problemləri. Bakı 2002 il.
- 34.İbrahimov İ.H. Regionların aqrar potensialından səmərəli istifadə yolları. Azərbaycan Aqrar Elmi 2004 il.
- 35.Musayev A.F. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı 2004.

- 36.Səməd zadə Z.Ə., Səməd zadə E.Z., Bədəlov C.Ə., Əliyeva X.H. İqtisadi subyektlərin iqtisadi təhlükəsizliyi. Bakı 2009 il.
- 37.Sadıqov M.M. Maliyyə potensialı: formalaşma və aqrar sahənin prioritetliyi. Bakı 2009.
- 38.Salahov S.V. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri. Bakı 2005 il.
- 39.Sadıqov K.F. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasları. Bakı 1999 il.
- 40.Kənd təsərrüfatının davamlı inkişafında əsas istehsal vasitəsi kimi torpağın rolu. Azərbaycanın Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının iqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu. Elmi əsərləri 2008 il.
- 41.Torpaq islahatı – torpaq münasibətlərinin formalaşmasının iqtisadi əsasıdır. Ümummilli lider ulu öndər Heydər Əliyevin 85 illiyinə həsr edilmiş Respublika elmi-praktik konfrans materialları. Bakı 2008 il.
- 42.Torpaq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsidir. İqtisadiyyat və həyat. Bakı 2009 il.
- 43.Torpaqların iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində kadastr işlərinin əhəmiyyəti. Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının iqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun elmi əsərləri. 2009 il.
- 44.Torpaqların qiymətləndirilməsinin bəzi nəzəri-metodoloji məsələləri tarixindən Azərbaycan Torpaqşünaslar Cəmiyyətinin əsərlər toplusu. Bakı 2010.
- 45.Əkinçilik sisteminin iqtisadi baxımdan qiymətləndirilməsi. Az.ETKTİ və Tİ-nin 50 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi praktiki konfrans materialları. Bakı 2012 il.
- 46.Torpaq münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi. Azərbaycan Elmi tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı 2014 il.
- 47.Бурдникова Т.Б. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия. М., ИНФРА М., 2004г.

48. Боев В.Р. Совершенствование управления АПК. Экономика сельского хозяйства в России. 1999г.
49. Джабиев Р.М. Социально-экономическое развитие Азербайджанской Республики за годы независимости. Баку 2005г.
50. Караев И.З. Новрузова. Цена и экономическое регулирование рынка. Баку 2006г.
51. Конкурентоспособность сельско хозяйственных предприятий и фермерской деятельности в странах переходного периода. Под редакцией П.Тиллаго. Москва, 2000г.
52. Попов Н.А. Основы рыночной агро-экономики и сельского предпринимательства. Москва 2001г.
53. Самедзаде З.А. Этапы большого пути. Экономика Азербайджана за полвека ее реалии и перспективы. Баку 2004г.
54. Шакин В.В. Ахметов Р.Т. Коваленко Н.Я. Сельско-хозяйственные рынки. Москва 2011г.
55. www.agro.gov.az
56. www.stat.gov.az